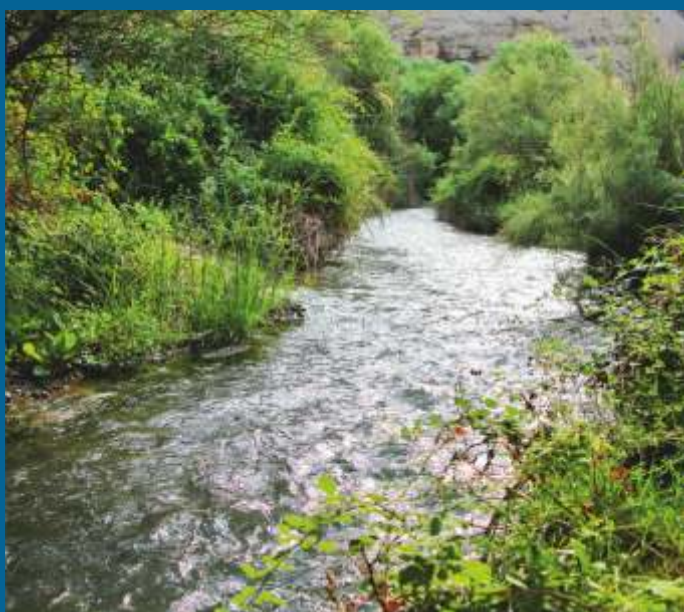

Tebigat we ykdysadyňet

*Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlaryna
ykdysady baha bermegiň netijeleri*

Hasabat Türkmenistanyň Tebigaty goramak ministrliginiň BMG-nyň Ösüş maksatnamasy we Bütindünýä ekologik gaznasy bilen bilelikde ýerine ýetirýän “Biodürlülük boýunça konwensiýanyň ýerine ýetirilmegine ýardam bermekde milli biodürlüligi meýilnamalaşdyrmak. Türkmenistanyň 2011-2020-nji ýyllar üçin strategiki meýilnamasy” taslamasynyň (Hasaba alyş belligi EK-848 1/07/2013 ý.) ýardam bermekliginde ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek we baha bermek boýunça pudagara topar tarapyndan taýýarlandy. Ykdysady baha bermek boýunça usulyýet Beýik Britaniýanyň “Metroeconomica Ltd” kompaniýasynyň ýardam bermekliginde işlenip taýýarlandy. Milli tarapdan işi ýerine ýetirmekde tehniki goldaw Milli uly tehniki maslahatçy we BMG-nyň Ösüş maksatnamasynyň Taslamalary ýerine ýetiri merkezi tarapyndan amala aşyryldy.

Pudagara tehniki topar:

Aýgül Meläýewa	<i>Türkmenistanyň Tebigaty goramak ministrligi</i>
Amangözel Ataýewa	<i>Türkmenistanyň Maliýe Ministriligi</i>
Meretguly Ezizow	<i>Türkmenistanyň Döwlet balyk hojalygy komitetti</i>
Jora Gündogdyýew	<i>Türkmenistanyň Suw hojalyk ministrligi</i>
Saparmyrat Şalyýew	<i>Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň Strategiki meýilnamalaşdyryş we ykdysady ösüş instituty</i>
Ýusup Seýitgeldiýew	<i>Ykdysadyýet we dolandyryş instituty</i>
Myrat Nepesow	<i>Türkmenistanyň Ykdysatçylar bileleşigi</i>

“Metroeconomica Ltd” kompaniýasyndan:
Anil Markandya
Ýelena Strukowa

BMG-nyň Ösü maksatnamasynyň Türkmenistandaky Wekilhanasyndan:
Oleg Güýçgeldiýew, Uly tehniki maslahatçy, “Biodürlülük boýunça konwensiýanyň ýerine ýetirilmegine ýardam bermekde milli biodürlüligi meýilnamalaşdyrmak. Türkmenistanyň 2011-2020-nji ýyllar üçin strategiki meýilnamasy” taslamasy.

Resminama şu görnüşde salgylanylmaýy hökmany: ESVAL 2014. Nature and Economy. Results of ecosystem services valuation in Turkmenistan. Technical report. Ashgabat 2014.

“Ekologiýa bu gün tutuş dünýäde adamlaryň ýaşayşyna we hal-ýagdaýyna, durmuş-ykdysady ösüşiň meýilnamalarynyň durmuşa geçirilişine, dürli sebitlerdäki ýagdaýlara gönüden göni täsir edýär, döwletleriň arasyndaky gatnaşyklary şöhlelendirýär.”

Çeşme: Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň BMG-ýň Baş Assambleýasynyň 65-nji mejlisine gatnaşmagynyň netijeleri boýunça press-konferensiýa.

Mazmuny

1. Gysgaça syn	5
2. Giriş	9
2.1. Taslamanyň beýany	10
2.2. Gorap saklamak boýunça meýilnamany işläp täýýarlamagyň beýany	10
3. Usulyýet	12
3.1. Ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek	13
3.2. Ekoulgam çemeleşmäni kesgitlemek	15
3.3. Çalt kesgitlemegiň we baha bermegiň usulyýetiniň beýany	15
3.4. Ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermegiň beýany we esasy usulyýeti	16
4. Barlaglaryň netijeleri. Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlary we olaryň gymmaty	24
4.1. Agyz suwy	26
4.2. Suwaryş suwy	27
4.3. Öri meýdanlary	27
4.4. Derman otlar we ýaglar	29
4.5. Balykçylyk we aw hyzmatlary	30
4.6. Tokaýlar we howanyň üýtgemegi	30
4.7. Türkmenistanyň aýratyn goralýan tebigy ýerleri	31
4.8. Ýakmak üçin odunlyk agaçlary ýygnamak	32
5. Biodürlüligi gorap saklamak üçin teklipler	33
5.1. Milli derejede	34
5.2. Pudaklar derejesinde	34
6. Edebiýat çeşmeleri	37
1-nji goşundy. “Ekoulgam hyzmatlaryny çalt kesgitlemegiň we ykdysady baha bermegiň” usulyýeti	38
2-nji goşundy. Ekoulgam çemeleşmäniň ýörelgeleri (gysgaça beýany)	40
2-nji goşundy. Ekoulgam çemeleşmäniň ýörelgeleri (gysgaça beýany)	42
4-nji goşundy. Türkmenistanyň möhüm görnüşleriniň ýaşayş gymmatlygynyň geçirme (transfer) usuly arkaly aňladylan tablisasy	44
5-nji goşundy. Öri meýdan ekoulgamynyň, baş sanynyň we öri meýdanlaryň önümliliginiň beýany	45

Mazmuny

Suratlar

1-nji surat.	Türkmenistanyň esasy ekoulgamlarynyň kartasy	13
2-nji surat.	Türkmenistanda ekoulgamlaryň mysallary	14
3-nji surat.	Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlaryna baha bermekligiň geçirilişi	17
4-nji surat.	Türkmenistanda esasy uglerody özünde saklaýjylar we howany arassalaýjylar	23
5-nji surat.	Türkmenistanyň öri meýdanlarynyň kartasy	47

Shemalar

1-nji shema.	Türkmenistanda esasy ekoulgam hyzmatlary	7
2-nji shema.	Biodürlüligi gorap saklamak boýunça strategiýany we hereketleriň meýilnamasyny meýilleşdirmegiň ýörelgeleri	11
3-nji shema.	Ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek we saýlap almak	15
4-nji shema.	Ekoulgam hyzmatlaryna baha bermek üçin maglumatlary ýygnamak	16
5-nji shema.	Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlaryna baha bermek boýunça geçirilen işleriň tapgyrlary	17
6-nji shema.	Türkmenistanyň ekoulgam hyzmatlarynyň tertipleşdirmesi	25
7-nji shema.	Derman otlarynyň hususy sektorda welaýatlar boýunça satylyşy	30

Tablisalar

1-nji tablisa.	Ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermegiň usulyýeti	7
2-nji tablisa.	Türkmenistanyň öri meýdanlarynyň welaýatlar boýunça ýimit hasyllylygy	21
3-nji tablisa.	Türkmenistanyň öri meýdanlarynyň peýdalanylş sygymy (welaýatlar boýunça)	22
4-nji tablisa.	Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermek (welaýatlar boýunça, müň manat)	25
5-nji tablisa.	Türkmenistanda suwuň ekinleri suwarmakdaky gymmatyna ykdysady baha bermek (ýylda müň manat)	26
6-nji tablisa.	Öri meýdanlarynyň mallarynyň baş sanynyň we haryt önümliliginiň basar bahasy	28
7-nji tablisa.	Türkmenistanyň tebigy öri meýdanlarynyň ýylyň dowamynda saklanýan ownuk şahly mallaryň baş sany we haryt önümliligi boýunça gymmatynyň jemleýji ululygyny hasaplamak	29
8-nji tablisa.	Türkmenistanyň tokaýlarynyň uglerody özlerine siňdirmekdäki gymmaty	30
9-nji tablisa.	Türkmenistanyň aýratyn goralýan tebigy ýerleriniň ekoulgam hyzmatynyň ykdysady gymmaty (müň manatda)	32
10-nji tablisa.	Türkmenistanyň tebigy öri meýdanlarynyň toparlar boýunça tutýan meýdany	46
11-nji tablisa.	OŞM-yň biriniň ortaça agramy (saryja goýnunyň mysalynda)	46
12-nji tablisa.	OŞM-yň her birinden ortaça çykýan önüm (saryja goýnunyň mysalynda)	47
13-nji tablisa.	Öri meýdanlarynyň OŞM-yň ýylyň dowamynda saklanandaky önümliligi	47

Gysgaldylan aňlatmalar

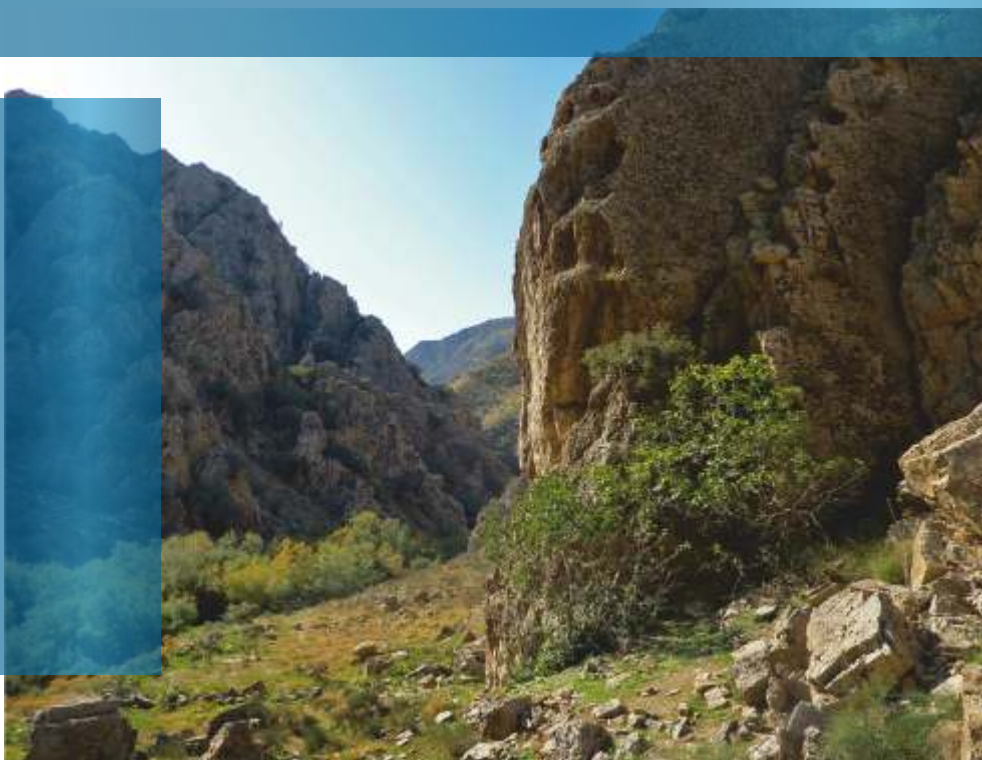
BSAP	“Biodürlülük boýunça konwensiýanyň ýerine ýetirilmegine ýardam bermekde milli biodürlüligi meýilnamalaşdyrmak. Türkmenistanyň 2011-2020-nji ýyllar üçin strategiki meýilnamasy” taslamasy.
ESVAL	Ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek we ykdysady baha bermek, Türkmenistanda geçirilen barlaglaryň gysgaldylan ady (abbreviatura).
IUCN	International Union of Conservation of Nature, Tebigaty goramagyň halkara bileleşigi.
Konwensiýa	Birleşen Milletler Guramasynyň Biologik dürlülük hakynda konwensiýasy.
OŞM	Ownuk şahly mal.
AGTÝ	Aýratyn goralýan tebigy ýerler, şol sanda goraghanalar, çäkli goraghanalar, tebigy milli seýilgähler we ş.m.

Gysgaça syn

Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemegiň we ykdysady baha bermegiň esasy maksatlaryndan biri hem çözügütleri kabul edýän wezipeli adamlaryň we ýerli ilatyň tebigy hyzmatlary gorap saklamagyň wajyplygy hakynda habarlylygyny ýokarlandyrmakdyr.

Ekoulgam hyzmatlaryny dolandyrmak bilen baglylykda teklipleriň (çäreleriň) işlenip taýýarlanylmagy we ykdysady usullaryň ulanylmagy hem geçirilen işleriň maksatlary boldy.

1

Ykdysadyýetiň, adamyň saglygynyň we onuň tutuş ýaşaýşynyň ekoulgam (tebigy) hyzmatlaryna baglydygy baradaky düşüňjäniň artdygyça dünýäde ol ekoulgamlary gorap saklamagyň möhümdigi baradaky düşüňje barha artýar. Ekoulgam hyzmatlary ýimit önümleri, suw, öri meýdanlary ýaly anyk peýda getirýänleri, şeýle hem, anyk bolmadyk, göze ilmeýän, göni peýda getirmeýän, ýöne göni hyzmatlaryň berilmeginde möhüm ähmiýete eýe bolan (mysal üçin ösümlükleriň gülleriniň tozanlanmagy), şeýle hem adamlary tebigy we beýleki heläkçiliklerden gorap saklamakdaky (meselem, suw joşmasyndan, opurylmalardan goramak) hyzmatlary özüne birleşdirýär.

Ekoulgam hyzmatlarynyň jemleri seljerilende we olary gorap saklamaga gönükdirilen çözümler kabul edilende ekoulgam çemeleşmäniň ulanylmagynyň durnukly ýaşaýşyň syýasy guraly hökmünde barha ähmiýeti artýar. Öz gezeginde ykdysady baha berme ol ýa-da beýleki hyzmatlaryň möhümdigine düşünmeklige, şeýle hem ol hyzmatlary goldamagyň ykdysady usullaryny teklip etmäge ýardam edýär.

Türkmenistanyň 1996-njy ýylda tassyklan Biodürlülük hakynda konwensiýasy tarapyndan biodürlülige gorap saklamaklygyň ählumy strategik maksatlarynyň 20 sanysy teklip edilip, olaryň ikisi halk hojalygyny, aýratyn-da ykdysady pudaklarda çözümleri we umumy syýasaty kabul etmegiň usuly/guraly hökmünde ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermekligi ulanmak bilen baglydyr (1-nji we 2-nji “Aýti” maksatlaýyn wezipeler).

Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemegiň we ykdysady baha bermegiň esasy maksatlaryndan biri hem çözümleri kabul edýän wezipeli adamlaryň we ýerli ilatyň tebigy hyzmatlary gorap saklamagyň wajyplygy hakynda habarlylygyny ýokarlandyrmakdyr. Ekoulgam hyzmatlaryny dolandyrmak bilen baglylykda teklpleriň (çäreleriň) işlenip taýýarlanylmagy we ykdysady usullaryň ulanylmagy hem geçirilen işleriň maksatlary boldy.

Türkmenistanly hünärmenler “Ekoulgam hyzmatlaryny çalt kesgitlemegiň we baha bermegiň usulyýetini” ulandylar. Bu usulyýet ýokary depginde okatmak arkaly ýerli hünärmenleriň ykdysady baha bermekdäki mümkinçiliklerini ýokarlandyrmaga, ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň wekillerini we ýerli ilaty ýurduň dürli welaýatlaryndaky esasy ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemäge çekmeklige, şeýle hem has möhüm hyzmatlar boýunça çalt baha bermekligi öwretmeklige gönükdirilendir. Bu usulyýeti ornaşdyrmaklygyň çäklerinde “Metroeconomica Ltd.” (Beýik Britaniýa) kompaniýasynyň gatnaşmagynda 10 günlük okuw maslahaty geçirildi, dürli ministrlikleriň, ýokary okuw jaýlarynyň we jemgyýetçilik birleşmeleriniň hünärmenlerinden düzülen işçi topary döredildi.

Ýurduň welaýatlarynda geçirilen işleriň dowamynda 12 sany möhüm ekoulgam hyzmatlary, şol sanda oba hojalyk ekinlerini suwarmakda ulanylýan suw, agyz suwy, syýahatçylyk we rekreasiýa (şypahanalar), taryhy we medeni ýadygärlikler, goraghanalar tarapyndan ýaşaýş ýerleriniň berilmegi, goraghanalaryň landşaftlary, öri meýdanlary, aw etmekligiň we balyk tutmaklygyň önümleri, miweleri ýygnamak (şol sanda pissäni hem goşmak bilen), dermanlyk ösümlükler we ýaglar, gülleriň tozanlandyrylmagy, tokaýlar tarapyndan howanyň kadalaşdyrylmagy ýaly hyzmatlar ýüze çykaryldy. Ykdysady baha bermeklik üçin olardan diňe 8 sany ekoulgam hyzmatlary saýlanyp alyndy. Maglumatlaryň bolmazlygy, maglumatlary ýygnamak we has takyk baha bermekligi geçirmek üçin serişdeleriň ýetmezçiligi we başgalar onuň esasy sebabi boldy. Şonuň üçin hem ekoulgam hyzmatlaryna baha bermek durmuş barlaglaryny geçirmezden we soragnamalary ýaýratmazdan, esasy gyzyklanýan taraplaryň diňe ýerli derejedäki wekilleriniň gatnaşmagynda geçirildi.

Ykdysady baha bermek boýunça usulyýet “Metroeconomica Ltd.” kompaniýasynyň baş hünärmenleri tarapyndan tassyklandy. Bu usulyýet gysgaça 1-nji tablisada görkezilen, ýagny ol özünde berilýän hyzmatlaryň bazar gymmatyna baha bermegiň, hyzmatlary almak üçin çykdaýjylara baha bermegiň, hyzmatlaryň alternatiw/başga görnüşlerini bermek boýunça çykdaýjylara baha bermegiň usullaryny we beýlekileri jemleýär.

1-nji tablisa. Ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermegiň usulyýeti.

Ekoulgam hyzmat	Hasaplamagyň usulyýeti
Agyz suwy	Suwy bermek bilen bagly çykdaýjylaryň gymmatynyň hasaplamasy
O/h ekinlerini suwarmak üçin suw	Suwy bermek bilen bagly çykdaýjylaryň gymmatynyň hasaplamasy
Öri meýdanlary	Öri meýdanlarynyň sygymynyň we ot-ıým gorlaryny durnukly peýdalanmagyň hasaplamasy
Odunlyk agaç	Agajy bermegiň alternatiw hyzmaty (alternatiw hyzmatyň bazar gymmaty)
Balyk we aw baýlyklary	Önümiň bazar gymmatynyň hasaplamasy
Tokaýlar (howanyň üýtgemegi)	Zyňyndy (parnik) gazlaryň gymmatynyň hasaplamasy
Tebigy dermanlyk otlar	Önümiň bazar gymmatynyň hasaplamasy
Goraghanalar (goralýan tebigy ýerler)	Ýaşayyş ýerleriniň gymmaty (ýaşayyş ýerlerini, iýmiti bermegiň çykdaýjylary, berilýän ýerleriň gymmaty), möhüm görnüşleri gorap saklamagyň gymmaty

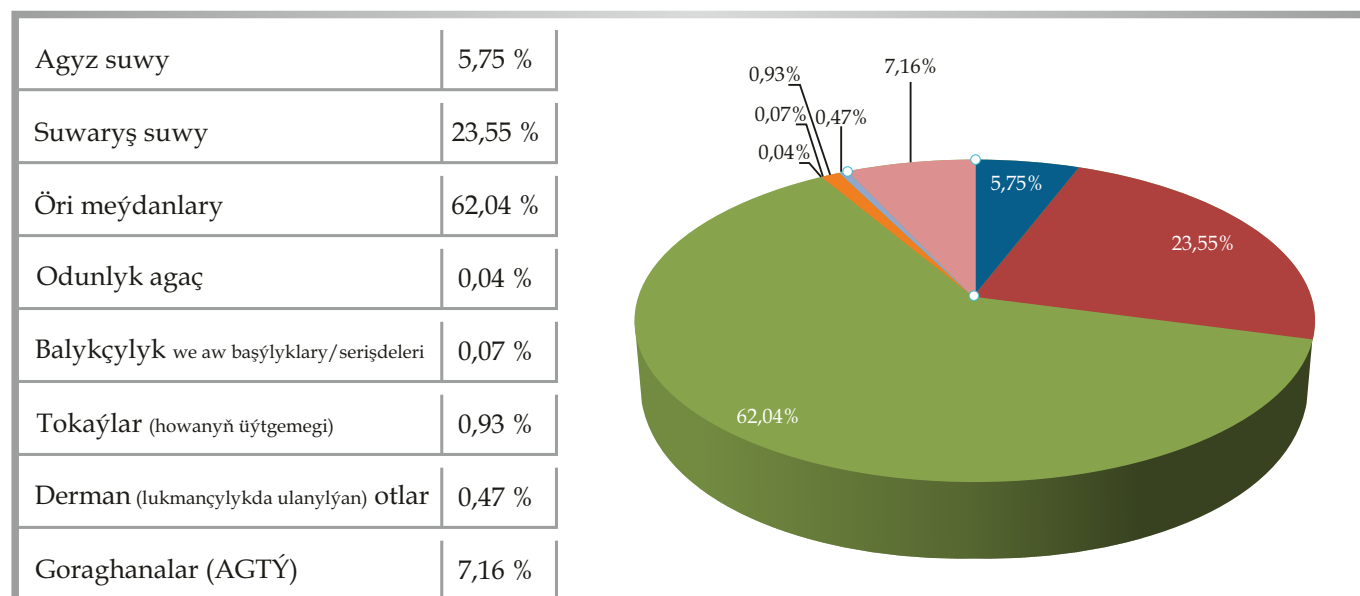
Maglumat çeşmesi: Awtorlar.

Geçirilen seljermeleriň netijesinde Türkmenistanda esasy ekoulgam hyzmatlarynyň umumy gymmaty 7,84 milliard manat ýa-da 2,751 milliard amerikan dollary möçberinde kesgitlendi. Bu ýurduň umumy milli önüminiň 3%-ne ýa-da umumy oba hojalyk önümleriniň 19%-ne deňdir.

Has gymmatly ekoulgam hyzmatlaryna öri meýdanlary degişli diýlip kesgitlendi (1-nji shema). Öri meýdanlarynyň gymmaty tebigy ekoulgamlar tarapyndan berilýän ähli hyzmatlaryň 62%-ni tutýar ýa-da bir ýyldaky hyzmatlarynyň müçberi 4,863 milliard manada deňdir (1,706 milliard amerikan dollary). Ekoulgam hyzmatlarynyň beýleki möhüm görnüşlerine oba hojalyk ekinlerini suwarmak üçin suwuň berilmegi (1,846 milliard manat) we agyz suwunyň berilmegi (ýylda 450 million manat töweregi), goraghanalar tarapyndan ýaşayyş ýerleriniň berilmegi

Geçirilen seljermeleriň netijesinde Türkmenistanda esasy ekoulgam hyzmatlarynyň umumy gymmaty 7,84 milliard manat ýa-da 2,75 milliard amerikan dollary möçberinde kesgitlendi. Bu ýurduň umumy milli önüminiň 3%-ne ýa-da umumy oba hojalyk önümleriniň 19%-ne deňdir.

1-nji shema. Türkmenistanda esasy ekoulgam hyzmatlary.

(her ýylda 562 million manat) degişli edildi. Soňky ekoulgam hyzmaty kesgitlenende derýalaryň suw toplaýyş basseýnleriniň goralyp saklanmagy, ösümlükleriň güllerini tozanlandyrmak we öri meýdanlary, medeni ösümlükleriň we öý haýwanlarynyň ýabany kowumalaryny gorap saklamak ýaly gymmatly ykdysady hyzmatlary göz önünde tutulmady. Bu sanalyp geçilen ekoulgam hyzmatlary goşulan halatynda goraghanalaryň çäklerinde tebigatyň goralmagynyň hakyky gymmatynyň has artjakdygy düşnüklidir.

Geçirilen işleriň netijeleri Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlarynyň berilmeginiň örän möhüm ähmiýetiniň bardygyna we ykdysady taýdan gymmatlydygyna şaýatlyk edýär. Iň gymmatly tebigy baýlyk hökmünde öri meýdanlaryna aýratyn üns berilmegi zerurdyr. Seljerme netijesinde öri meýdanlaryny durnukly peýdalanmagyň täze ýollaryny/mehanizmlerini işläp taýýarlamagyň, öri meýdanlaryny gorap saklamagy maliýeleşdirmegiň täze mehanizmleriniň işleni düzülmeginiň we durmuşa ornaşdyrylmagynyň wajypdygy kesgitlendi. Mysal üçin, öri meýdanlaryndan peýdalanylmagy üçin tölegleri öri meýdan hojalyklaryny durnukly dolandyrmagyň mehanizmlerini ornaşdyrmaga gönükdirilip bilner, edil şeýle çemeleşmeler goralýan tebigy ýerleri dolandyrmaga hem degişlidir. Baha bermelere baglylykda goraghanalar tarapyndan berilýän hyzmatlaryň hümmetiniň ol hyzmatlary goldamak üçin çykdaýjylardan birnäçe esse ýokarydygyny görkezýär, bu bolsa tebigaty goramak bilen bagly işlere goýulýan goýumlaryň has peýdalydygyna şaýatlyk edýär. Goraghanalar tarapyndan berilýän ekoulgam hyzmatlarynyň doly tükellemesiniň geçilmegi, täze goraghanalary, milli tebigy seýilgähleri döretmek üçin esaslandyrmalarda ykdysady taýdan baha bermekligiň ulanylmagy geljekde tebigy serişdeleriň ykdysady gymmatlygy boýunça çözgütleriň kabul edilmegine ornaşdylmagy bilen bagly zerur işlerdir.

Giriş

2.1. Taslamanyň beýany

<i>2.1. Taslamanyň beýany</i>	<i>10</i>
<i>2.2. Gorap saklamak boýunça meýilnamany işläp täýýarlamagyň beýany</i>	<i>10</i>

2

“Biodürlülük boýunça konwensiýanyň ýerine ýetirilmegine ýardam bermekde milli biodürlüligi meýilnamalaşdyrmak. Türkmenistanyň 2011-2020-nji ýyllar üçin strategiki meýilnamasy” taslamasy Bütindünýä ekologik gaznasy tarapyndan maliýeleşdirildi we Türkmenistanyň Tebigaty goramak ministrligi tarapyndan BMG-nyň Ösüş maksatnamasynyň Türkmenistandaky wekilhanasy bilen bilelikde ýerine ýetirilýär. Biodürlüligi gorap saklamagyň we durnukly peýdalanmagyň meseleleriniň ykdysadyýetiň tebigy serişdeleri ulanmak bilen bagly dürli pudaklaryna ornaşdyrylmagy üçin döwlet maksatlaryny kesgitlemek hem-de bu maksatlary döwlet meýilnamalarynyň düzümine girizmeklik taslamanyň baş maksady boldy.

Taslamanyň esasy wezipeleri hökmünde biodürlüligi gorap saklamagyň meýilnamalarynyň ulgamyna synyň taýýarlanmagy, täze döwlet maksatlarynyň işlenip düzülmegi we hereketleriň meýilnamasynyň täzelenmegi, şeýle hem biodürlüligi gorap saklamak boýunça meýilnamanyň milli ulgamynyň güýçlendirilmegi diýlip bellenildi.

Şeýle hem, taslamany ýerine ýetirmekligiň çäklerinde biodürlüligi meýilleşdirmegiň ulgamyna syny taýýarlamak we seljerme geçirmek, ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermek, biodürlüligiň meselelerini ykdysadyýetiň düri pudaklaryna ornaşdyrmak boýunça çäreleriň işlenip düzülmegi ýaly möhüm çäreler göz önünde tutuldy.

Biodürlülük hakynda konwensiýa boýunça ýurduň halkara borçnamalaryny ýerine ýetirmekligiň çäklerinde taslama tarapyndan Konwensiýa boýunça 5-nji we Kartahena teswirnamasy boýunça 2-nji milli hasabatlar taýýarlandy, şeýle hem şu konwensiýanyň çäklerinde ýurtlaryň arasynda maglumatlary alyşmak boýunça araçyllyk mehanizminiň Internet-sahypasy täzelenýär.

Taslama şeýle hem BMG-nyň Ösüş maksatnamasynyň Türkmenistandaky wekilhanasy bilen ýurduň Hökümetiniň arasynda hyzmatdaşlyga täze çemeleşmäni ornaşdyrýar. Bu täze çemeleşme döwlet gullukçylyarynyň bilimini we mümkinçiliklerini güýçlendirmäge hem-de taslamanyň bilelikde ýerine ýetirilmegine gönükdirilendir. Taslamany ýerine ýetirmekligiň çäklerinde 8 sany möhüm ministrlikleriň orta wezipeli wekillerinden düzülen biodürlüligi gorap saklamagyň strategiýasyny we hereketleriň meýilnamasyny taýýarlamak boýunça pudagara işçi topary döredildi. Ondan başga hem, ykdysady baha bermekligi geçirmek boýunça tehniki topar we habar beriş tehnologiýalary boýunça hünärmenleriň pudagara tehniki topary döredildi we taýýarlanylady.

2.2. Gorap saklamak boýunça meýilnamany işläp täýýarlamagyň beýany

Taslama ýerine ýetirilende ministrlik 1996-njy ýylda Türkmenistan agzasy bolan Biodürlülük hakynda konwensiýa tarapyndan kabul edilen halkara tejribesine esaslandy. Şeýle hem taslama tarapyndan biodürlüligi gorap saklamagyň meselelerini ösüşiň milli derejedäki, pudaklaýyn we ýerli meýilnamalaryna goşmak maksady bilen, bu meseleleri ýurduň önümçilik pudaklaryna utgaşdyrmaga gönükdirilen usulyýet işlenip taýýarlandy.

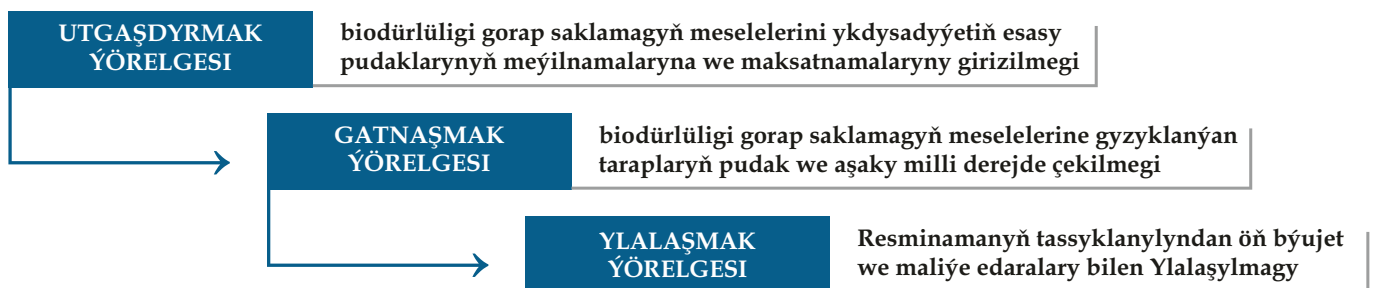
2-nji shemada görkezilen bu usulyýetiň esasy ýörelgeleri aşakdakylardan ybarat:

- **Utgaşdyrma ýörelgesi**, ýa-da biodürlüligi gorap saklamagyň meselelerini ykdysadyýetiň tebigata täsir edýän esasy pudaklarynyň işleriniň we ösüşiniň iň başlangyç täpgyrlarynda olaryň meýilnamalaryna hem-de maksatnamalaryna girizilmegi/ornaşdyrylmagy.

- **Gatnaşmak ýörelgesi**, ýa-da pudak derejesinde ähli gyzyklanýan taraplaryň ýerine ýetirerlikli çäreleriň işlenip düzülmegine hem-de ministrlikleriň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň çärelerinden ýokardaky eýeçiligiň artdyrylmagyna çekilmegi.
- **Ylalaşmak ýörelgesi**, ýa-da maliýe goldawly düýpli taslamalary taýýarlamak maksady bilen, biodürlüligi gorap saklamak meseleleriniň býujet we maliýe edaralary bilen taýýarlygyň irki döwürlerinden başlap ara alnyp maslahatlaşylmagy we ylalaşylmagy.

Ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermek biodürlüligi gorap saklamak boýunça milli strategiýany we hereketleriň meýilnamasyny taýýarlamagyň möhüm düzüm bölegi bolup durýar, sebäbi biodürlüligiň we ekoulgam hyzmatlarynyň hakyky gymmatyna düşünmek arkaly biodürlüligi gorap saklamak meseleleriniň maliýeleşdirilmegine syýasy goldawy üpjün edip bolar¹.

2-nji shema. Biodürlüligi gorap saklamak boýunça strategiýany we hereketleriň meýilnamasyny meýilleşdirmegiň ýörelgeleri.

Taslamada bellenen ähli çäreler ýurduň beýleki pudaklarynyň degişli döwlet gullukçylaryny we hünärmenlerini çekmeklik arkaly ýerine ýetirilýär, bu bolsa olaryň mümkinçiliklerini ýokarlandyrmaga hem-de taslamanyň wezipeleriniň geljekde bilelikde ýerine ýetirilmegine ýardam eder.

¹ Biodürlülük hakynda konwensiýanyň çözgüdi, UNEP/CBD/COP/DEC/X/2

Usulyňjet

3.1. Ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek

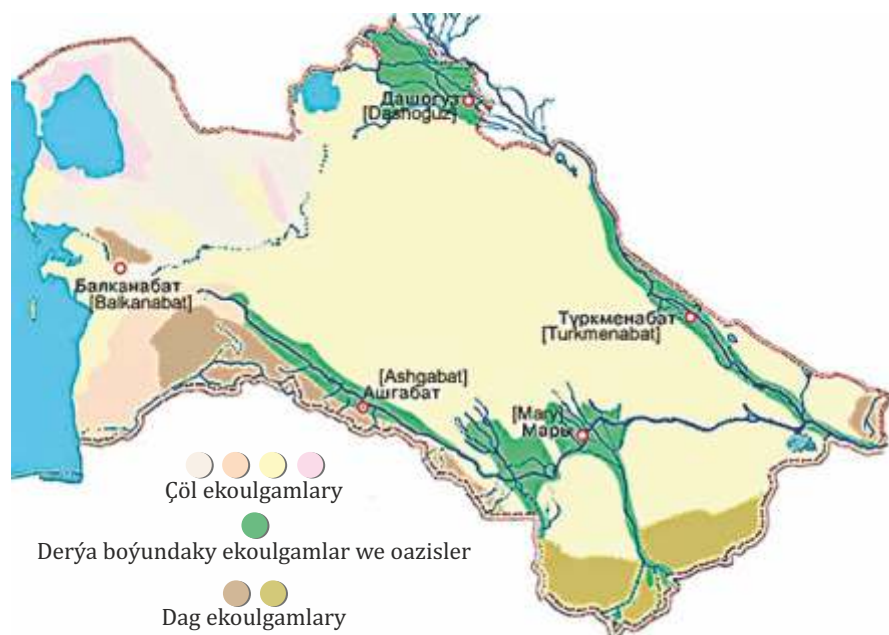
3.1. Ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek	13
3.2. Ekoulgam çemeleşmäni kesgitlemek	15
3.3. Çalt kesgitlemegiň we baha bermegiň usulyýetiniň beýany	15
3.4. Ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermegiň beýany we esasy usulyýeti	16

3

Türkmenistanda esasy ekoulgamlara çägeli, toýunsow we gipsli çöllükler, derýa boýlary we oazisler hem-de daglar degişlidir. Ýurduň meýdanynyň agramly bölegini (80%-den gowragyny) çöllük ýerler tutýar, ikinji orunda daglar, soňra oazisler we derýa ýakasynyň ekoulgamlary durýar. Ýurduň günbatar serhediniň köp bölegini deňiz ekoulgamy tutýar.

1-nji surat. Türkmenistanyň esasy ekoulgamlarynyň kartasy.

kesgitlemesinde “tebigy ekoulgamlaryň we olaryň düzüm bölekleriň şertler hem-de prosesler arkaly adamlaryň ýaşayşyny goldaýarlar we kanagatlandyrýarlar” diýlip aýdylýar.

Maglumat çeşmesi: <http://enrin.grida.no/htmls/turkmen/soe2/english/diagrams/mapeco.htm>.

Ekoulgamlar ekoulgam hyzmatlary arkaly adamlaryň işjeňligi bilen berk baglanyşyklydyr. Biodürlülük hakynda konwensiýa ekoulgam hyzmatlaryny “adamyň ekoulgamlardan alýan peýdasy” hökmünde kesgitleýär. Ekoulgam hyzmatlarynyň ýene-de bir kesgitlemesinde “tebigy ekoulgamlaryň we olaryň düzüm bölekleriň şertler hem-de prosesler arkaly adamlaryň ýaşayşyny goldaýarlar we kanagatlandyrýarlar” diýlip aýdylýar. (где ссылка?)

Ekoulgam hyzmatlaryna iýmit önümleri, çig mal, süýji suw, dermanlyk serişdeler we beýlekiler ýaly “peýdaly önümleri bermek boýunça hyzmatlary”, ýerli howany we onuň hilini kadalaşdyrmak, uglerody baglanyşykly ýagdaýa geçirmek we saklamak, howanyň adatdan daşary ýagdaýlaryny ýumşatmak, lagym suwlaryny arassalamak, topragyň zaýalanmagynyň önüni almak we onuň hasyllylygyny goldap saklamak, gülleri tozanlandyrmak, biologik gözegçilik we beýlekiler ýaly “kadalaşdyryjy hyzmatlary/wezipeleri”, şeýle hem, kömekçi hyzmatlary (ösümlükleriň we haýwanlaryň ýaşayş ýerlerini goldamak, genetiki köpdürlüligi goldamak) we dynç alyş, syýahatçylyk, dördijilik, medeniýet, sungat we dizaýn üçin ylham çeşmesi we şolara meňzeşleri hem goşmak bilen medeni-estetiki hyzmatlary degişli bolup biler. (Ekoulgam hyzmatlarynyň görnüşleri boýunça beýany üçin 3-nji goşunda seret).

Welaýatlar derejesinde geçirilen işmaslahatlarynyň netijesinde Türkmenistanda esasy ekoulgam hyzmatlaryna aşakdakylar degişli diýlip kesgitlemildi:

- Ekinleri suwarmak üçin suw.
- Agyz suwy.

- Syýahatçylyk we dynç alyş (rekreasiýa), şypahanalar, taryhy we medeni ýadygärlikler
- Goraghanalar tarapyndan ýaşayyş ýerleriniň berilmegi
- Öri meýdanlary
- Goraghanalaryň landsaftlary
- Balykçylygyň hem-de awçylygyň önümleri
- Pissäni hem goşmak bilen miweleriň ýygnalmagy
- Dermanlyk otlar, ýaglar
- Gülleriň tozanlandyrylmagy
- Tokaýlar tarapyndan howanyň kadalaşdyrylmagy

Bar bolan maglumatlara geçirilen seljermelerden soň, ykdysady baha bermeklik üçin bu hyzmatlaryň diňe käbirleri saýlanyp alyndy.

2-nji surat. Türkmenistanda ekoulgamlaryň mysallary (çepden saga): çöllük, daglyk we derýa boýlarynyň ekoulgamlary.

3.2. Ekoulgam çemeleşmäni kesgitlemek

Ekoulgam çemeleşmesi ekoulgam hyzmatlarynyň dikeldilmeginiň ýa-da olaryň üznüksiz üpjün edilmeginiň tebigy baýlyklary dolandyrmaga ýa-da ýerli derejede çözgütleriň kabul edilmegine goşulmagyny göz önünde tutýar. Çemeleşme çözgütler kabul edilende adamlara tebigy hyzmatlaryň berilmeginiň hasaba alynmagyny we goralyp saklanmagyny özünde jemleýär. Şeýle hem, çemeleşme adamlara ekoulgamyň bir bölegi hökmünde seredýär.

“Ýer, suw we janly serişdeleri olaryň goralyp saklanmagy we adalatlylyk ýörelgesi esasynda durnukly peýdalanylmagyna gönükdirilen toplumlaýyn dolandyrmagyň strategiýasy” hökmünde kesgitleýär.

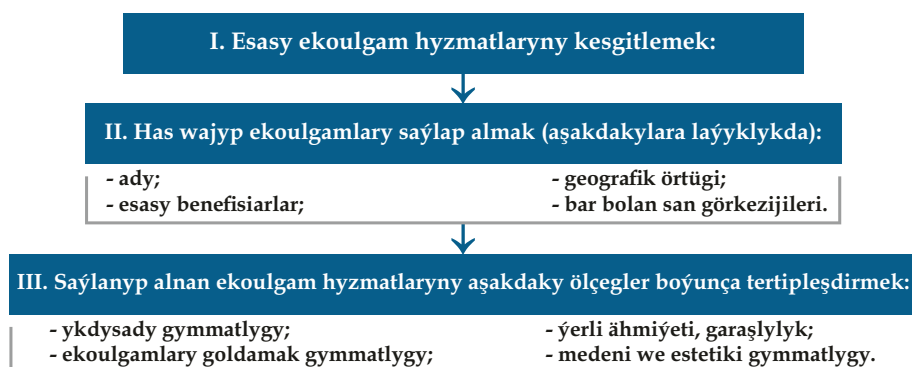
Biodürlülük hakynda konwensiýa ekoulgam hyzmatlarynyň çemeleşmesini “Ýer, suw we janly serişdeleri olaryň goralyp saklanmagy we adalatlylyk ýörelgesi esasynda durnukly peýdalanylmagyna gönükdirilen toplumlaýyn dolandyrmagyň strategiýasy” hökmünde kesgitleýär.

Konwensiýa ekoulgam hyzmatlarynyň çemeleşmesini durmuşa geçirmekligiň birnäçe ýörelgelerini, şol sanda serişdeleri ýerli derejede dolandyrmagyň möhümdigini ykrar etmek (desentralizasiýa), çözgütler kabul edilende beýleki ekoulgamlara täsiri göz önünde tutmak, ekoulgam hyzmatlarynyň zygiderli berilip durulmagy üçin ekoulgamlaryň işjeňliginiň goralyp saklanmagy we beýlekileri kesgitleýär. 2-nji goşundyda bu ýörelgeler sanalyp geçirilýär.

3.3. Çalt kesgitlemegiň we baha bermegiň usulyýetiniň beýany

Ekoulgam hyzmatlarynyň möhümlerini kesgitlemek we saýlap almak üçin gyzyklanýan taraplaryň gatnaşmagynda degişli usulyýet ulanyldy. Munuň üçin, gatnaşýan edaralaryň hünärmenlerinden düzülen topar ykdysadyýetiň dürli pudaklarynyň, şol sanda tebigaty goramak we ýerli derejede döwlet dolandyryşy boýunça wekilleriniň gatnaşmagynda usulyýet okuwlaryny geçirdi. Ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek we saýlap almak işleriniň zygiderlilikini aşakdaky 3-nji shemada görkezilen.

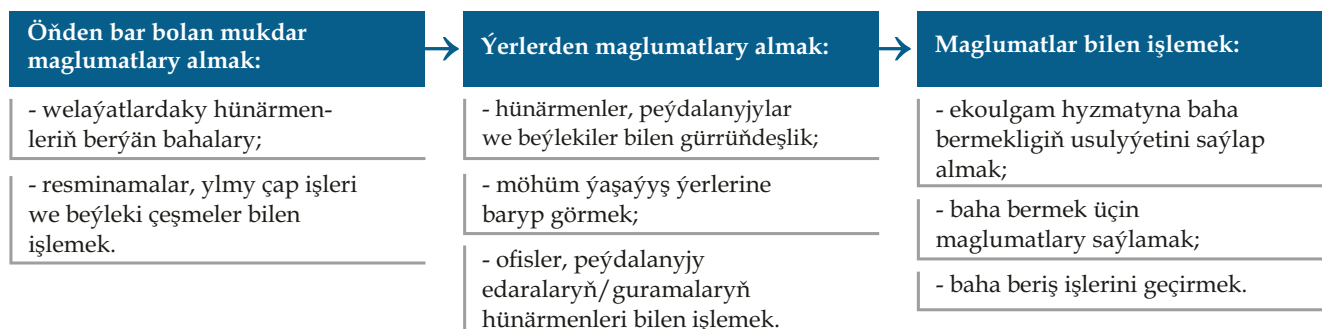
3-nji shema. Ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek we saýlap almak

Her welaýatda okuw maslahaty geçirilenden soň ekoulgam hyzmatlarynyň berilýän möhüm ýerlerine baryp görmek we maglumatlary ýygnamak üçin meýdan işleri geçirildi. Baha bermek üçin esasy maglumat çeşmesi bolup işçi toparnyň düzümine girýän hünärmenleriň bilimleri, okuw maslahatlaryna gatnaşan pudaklaryň ýerli

derejedäki wekillerinden alnan, şeýle hem meýdan işleri geçirilende gürrüňdeşlik, sorag-jogap we ýerlere baryp görmek arkaly toplanan maglumatlar hyzmat etdi. Ekoulgam hyzmatlaryna baha bermek boýunça maglumatlary ýygnamak işleriniň tertibi 4-nji shemada görkezilen.

4-nji shema. Ekoulgam hyzmatlaryna baha bermek üçin maglumatlary ýygnamak.

3.4. Ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermegiň beýany we esasy usulyýeti

Baha bermek barada umumy maglumatlar

Ekoulgam hyzmatlarynyň gymmatlygyny kesgitlemek üçin tehniki toparyň hünärmenleri tarapyndan işlenip düzülen “ekoulgam hyzmatlaryny çalt kesgitlemek we baha bermek” usulyýeti ulanyldy. Bu usulyýetiň esasy aýratynlyklary aşakdakylar boldy:

- ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek we baha bermek döwründe oňa ýerlerdäki gyzyklanýan taraplaryň giň köpçüliginiň çekilmegi, bu bolsa ekoulgam hyzmatlarynyň has möhümlerini anyk kesgitlemäge we saýlap almaga mümkinçilik berdi
- talap edilýän önümi işläp düzmek maksady bilen bu işlere ministrlikleriň, ylmy-barlag edaralarynyň we döwlete dahylly bolmadyk pudagyň hünärmenleriniň çekilmegi
- ekoulgam çemeleşmesi, ekoulgam hyzmatlary we olara baha bermek meseleleri boýunça ýerli döwlet gullukçylarynyň we gyzyklanýan taraplaryň giň köpçüliginiň mümkinçilikleriniň ýokarlanmagy.

Işleri geçirmegiň esasy tapgyrlary 5-nji shemada görkezilen. Bu ugurda ilkinji ädimler baha bermek işlerini geçirmek boýunça pudagara tehniki toparyň döredilemgi bilen bagly bolup, onuň düzümine ýurduň tebigy serişdeleri ulanmak bilen bagly ministrlikleriniň we pudaklarynyň, şeýle hem, ylmy-barlag edaralarynyň we professional guramalaryň wekilleri girdiler. Soňra ministrlikleri we pudak edaralaryny, bilim edaralaryny we professional guramalary hem goşmak bilen, 18 sany edara-kärhanalar üçin güýçli depginli okuw geçirildi. “Metroeconomica Ltd” kompaniýasy tarapyndan gurnalan 10-günlük okuw meýilleşdirmek, maliýeleşdirmek we tebigy serişdeleri dolandyrmak babatda milli edaralaryň ekoulgam çemeleşmesi, ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemegiň we ykdysady baha bermegiň usulyýetleri bilen bagly meseleler boýunça mümkinçiliklerini ýokarlandyrmagy maksat edindi.

3-nji surat. Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlaryna baha bermekligiň geçirilişi.

Okuw döwründe oňa gatnaşyjylar ekoulgam hyzmatlaryny çalt kesgitlemegiň we baha bermegiň usulyýetini, usullaryny we olary geçirmegiň aýratynlyklaryny ara alyp maslahatlaşdylar. “Ekoulgam hyzmatlaryny çalt kesgitlemegiň we baha bermegiň” usulyýeti 1-nji goşundyda beýan edilen. Bu usulyýetiň esasy bölekleri ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek we tertipleşdirmek (saýlap almak), ykdysady bah bermäni we netijeleriň seljermesini geçirmek boldy. Bu maksatlara ýetmek üçin ýurduň ähli welaýatlaryna iş saparlary gurnaldy, sapar wagtynda gyzyklanýan taraplar bilen duşuşyklar gurnaldy, möhüm ekoulgam hyzmatlarynyň berilýän ýerlerine barylyp görüldi, ýetmeýän maglumatlary toplamak üçin meýdan işleri geçirildi. Soňra işçi duşuşyklar wagtynda we ýerlerde toparyň agzalary tarapyndan ykdysady baha bermek işleri geçirildi, iň soňunda bolsa baha bermeleriň netijeleri “Metroeconomica Ltd” kompaniýasynyň ykdysatçylary bilen ara alnyp maslahatlaşyldy.

(çepden saga): ykdysady baha bermek boýunça okuw derslerine gatnaşyjylar; işçi toparyň wekilleri Hazar döwlet tebigy goraghanasynyň işgärleri bilen söhbetdeşlik geçirijärler; Maliýe ministrliginiň wekili Lebap welaýatynda okuw maslahatyna gatnaşýan gyzyklanýan taraplara ekoulgam hyzmatlaryny derejesi boýunça kesgitlemäge kömekleşjär.

5-nji shema. Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlaryna baha bermek boýunça geçirilen işleriň tapgyrlary.

Ekoulgam hyzmatlaryny tertipleşdirmek

Ekoulgam hyzmatlarynyň has möhümlerini kesgitlemek üçin, olary wajyplik derejesi boýunça tertipleşdirmek işleri geçirildi. Ekoulgam hyzmatlaryny tertipleşdirmek aşakdaky ölçegleriň esasynda amala aşyryldy:

- hyzmatyň sebitiň ýa-da tutuş ýurduň ykdysadyýeti üçin gymmatlygy;
- hyzmatyň ekoulgamlaryň gollanmagy üçin gymmatlygy;
- ýerli ilatyň hyzmata garaşlylygyny hem göz önünde tutmak bilen, ýerli ilat üçin gymmatlygy;
- medeni we/ýa-da estetiki gymmatlygy.

Ekoulgam hyzmatlaryna çalt kesgitlemek usulyýeti arkaly berlen ykdysady baha Metroeconomica Ltd kompaniýasynyň hünärmenleri tarapyndan işlenip düzülen usulyýete laýyklykda geçirildi we kompaniýa bilen ylalaşylandan soň işçi toparyň agzalary tarapyndan ýerli şertlere uýgunlaşdyryldy.

Agyz suwy we ekinleri suwamak üçin suw

Ilat üçin agyz suwuny bermek hyzmaty suw serişdeleri bilen üpjün etmekligiň başga/alternativ ýollaryny hasaplamak arkaly geçirildi. Suwuň alternativ üpjünçiligi iki usul arkaly hasaplanyp bilner:

- Ýük göterijiligi 5 tonna bolan suw çekiji awtoulaglar arkaly başga çeşmelerden getirilip suw bilen üpjün edilmegi. Mysal üçin, dag ýerlerindäki käbir obalary diňe şu usul arkaly suw bilen üpjün edip bolýar.
- Suwy dik guýularyň kömegi bilen gazyp almak we ony arassalamak. Adatça dik guýylardan alynýan suwuň 1 litrinde 5 grama çenli duz bolýar. Suwy arassalamagyň çykdaýjylary ters osmos tehnologiýasy boýunça hasaplanylýar:
 - Enjamlara we guýa çykarylýan maýa goýumlar 1 litr arassalanan suwa 1 amerikan dollaryna deň. Enjamlaryň (suw göteriji, çekekler we başgalar) ulanyş möhleri (ýagny amortizasion döwri) 8 ýyla deň.
 - Membranany çalyşmak döwri 1 ýyla, beýleki süzgüçleriňki (filtrleriňki) bolsa 6 aýa deň. Gaýry çykdaýjylara işgärleriň aýlyk zähmet haklary, elektrik energiýasynyň we dolandyryş bilen bagly beýleki tölegleri degişli. Baha bermek üçin öndürilijiligi bir gije-gündizde 6000 litr bolan enjam üçin hasaplamalar ulanylýar.

Suwuň kesgitlenen bazar bahasynyň ýokdygy, ulanylýan tölegleriň bolsa üjypsyzdygy, şeýle hem suwy başga maksatlar üçin/alternativ ulanyşyň (mysal üçin, energetikanyň maksatlary üçin) örän pesdigi sebaply, şu başlangyjyň çäklerinde agyz suwuny hem-de suwarymlyk suwy bermekligiň gymmaty şeýle hyzmaty bermekligiň “kölege” gymmatyny kesgitlemek arkaly hasaplanylýdy. “Kölege” gymmaty ýa-da suw serişdeleriniň gymmaty suwy ahyrky peýdalanyja eltip bermekligiň çykdaýjylaryna esaslanandyr. Bu çykdaýjylar işleri ýerine ýetirmek üçin, düýpli abatlaýyş işlerini geçirmek üçin hem-de infrastrukturany gurmak üçin tölegleri öz içine alýar. Şu barlag üçin Türkmenistanda welaýatlar boýunça 2010-njy ýylda agyz suwuny we ekinleri suwamak üçin suwaryş suwuny bermek boýunça çykdaýjylaryň hasaplamalary ulanylýdy.

Odunlyk agaç ýygnamak

Odunlyk agaç ýygnamagyň gymmatyna agajy bermegiň alternativ usuly boýunça baha berildi. Tebigatdan alynýan agajyň häzirki peýdalanylmasý kub metrlerde hasaplanylýdy we agajyň her welaýatdaky bazar bahasyna köpeldildi.

Aýratyn goralýan tebigy ýerler (AGTÝ) tebigaty aýap saklamak üçin wajyp bolan ekoulgam hyzmatlarynyň uly toplumyna eýedirler. Şeýle wezipelere/funksiýalara ýaşayyş ýerleriniň berilmegi, goralýan we göçýän görnüşleri gorap saklamak wezipesi, genetiki we görnüş dürlüligini goldamak, derýalaryň suw toplaýyş basseýnleriniň kadaly işlemegini üpjün etmek we başgalar degişlidir.

Aýratyn goralýan tebigy ýerler

Ondan başga hem, köp AGTÝ ýurduň durmuş-ykdysady ýagdaýyna düýpli goşant goşýarlar. Mysal üçin, dagdaky derýajyklaryň/çeşmeleriň suw toplaýyş basseýnleriniň goldanmagy/goralyp saklanmagy, dermanlyk otlar we öri meýdanlary (çäkli goraghanalarda) bilen üpjün edilmegi, ýanaşyk ýerlerdäki miweli baglaryň hme-de oba hojalyk ekinleriniň gülleriniň ýabany arylar tarapyndan tozanlandyrylmagy – goraghanalar tarapyndan berilýän şeýle kadalaşdyryjy wezipeleriň ählisi ykdysadyýetip oba hojalyk we balyk hojalygy ýaly pudaklaryny, şeýle hem goraghanalaryň çäklerinde ýa-da golaýynda ýaşayan ýerli ilatyň ýaşayşyny goldamakda örän uly ähmiýeti bärdir.

AGTÝ-iň gymmatlylygy Türkmenistanyň Gyzyl kitabyna girizilen möhüm görnüşleriň ýaşayyş ýerlerine hem-de ol görnüşleriň ýaşayyş gymmatyna baha bermek arkaly kesgitlendi.

Çalt baha bermek üçin goraghanalaryň çäginde ýaşayan haýwanlaryň diňe Türkmenistanyň Gyzyl kitabyna we Tebigaty goramagyň halkara bileleşiginiň (IUCN) gyzyl sanawyna girizilen has möhüm görnüşleri saýlanyp alyndy.

Möhüm görnüşleriň ýaşayyş ýerleri

Ýaşayyş ýerleriniň umumy gymmaty iýmit gymmatyndan we tebigy gurşawy daşky täsirlerden gorap saklamagyň gymmatyndan durýar we aşakdaky formula bilen aňladylýar:

$$V_{hab} = V_f + V_{pr}$$

bu ýerde,

V_{hab} - ýaşayyş ýerleriniň umumy gymmaty,

V_f - iýmiti bermekligiň gymmaty,

V_{pr} - ýaşayyşyň tebigy gurşawyny gorap saklamagyň gymmaty.

Her bir gymmatly görnüş üçin iýmit binýadynyň berilmegi V_f iýmit bilen alternatiw üpjün etmegiň hasaplamalary görnünde görkezilip bilner.

$$V_f = S_{pop} \times D_{daily} \times N_{dh} \times P_{alt}$$

bu ýerde,

V_f - ýaşayyş ýerini bermek hyzmatynyň gymmaty,

S_{pop} – görnüşiniň populýasiýadakylarynyň sany,

D_{daily} – her bir haýwan üçin günde gerek bolan/haarçlanylýan iýmit,

N_{dh} - her bir haýwanyň goraghananyň çäginde ýaşayan günleriniň sany,

P_{alt} - alternatiw iýmitlendirmegiň gymmaty.

Ýabany tebigatyň her bir görnüş üçin gymmaty haýwanlaryň ýaşaýan ýerlerindäki ýabany tebigatyň gorag düzgünlerini goldamak üçin zerur bolan çykdaýjylar, şeýle hem ýaşaýyş üçin ýeriň bölçnip berilmegi görnüşinde aňladylyp bilner. Birinji ýagdaýda goraghanalaryň ýaşaýyş ýerlerini gorap saklamak üçin sarp edýän gündelik harajatlary alyndy. Ikinji ýagdaýda bir gektar üçin ýylda 285 manat töleg görnüşinde ýeri kärendesine bermegiň alternatiw hümmeti ulanyldy.

Ýaşaýyşyň gymmaty

Ýaşaýyşyň gymmatyna baha bermek üçin tölemäge taýýardygyňa baha bermek usulyýeti we beýleki gönü bolmadyk baha bermek usulyýetleri peýdalanylýar. Türkmenistanda şeýle barlaglaryň geçirilmändigi sebäpli transfer gymmaty usulyýeti, ýagny haýwanlaryň meňzeş görnüşleri üçin başga ýurtda geçirilen baha bermeleriň netijelerini ýerli şertlere geçirmek arkaly içerki umumy önümiň adam başyna düşýän hakyky möçberleri bilen tapawudyna hem-de 2013-nji ýyl boýunça indeksaksiýasyna baglylykda kesgittendi.

Aw awlamagyň, balyk tutmagyň önümleri we otlary, miweleri we ş.m. ýygnama.

Aw awlamagyň, balyk tutmagyň önümlerine, iýmit we lukmançylyk maksatlary bilen otlaryň we miweleriň ýygnaýmagyna bazar gymmatyny ulanmak usulyýet boýunça baha berildi. Munuň üçin aşakdaky formula ulanylyp bilner:

$$V = Q_{\text{pp}} \times P_{\text{рыноч}} - Q_{\text{pp}} \times C_{\text{доб}}$$

bu ýerde,

Q_{pp} – tebigatdan alnan/ýygnaýlan önümiň mukdary,

$P_{\text{рыноч}}$ – önümiň satyn alyş ýa-da bazar bahasy,

$C_{\text{доб}}$ - önüm birligini tutup almak ýa-da ýygnamak üçin çykdaýjylar.

Eger-de tutup almak ýa-da ýygnamak boýunça çykdaýjylar näbelli bolsa, onda ekspert baha berme ýa-da **önümiň bazar bahasynyň 50%-i ulanylýar.**

Öri meýdanlary

Ekoulgamlara baha berlende şol ekoulgam tarapyndan muzdsuz berilýän ekoulgam hyzmatlaryna hem-de ol hyzmatlaryň adamlar üçin peýdalylygyna esaslanýarlar. Öri meýdanlary – aýyk ekoulgam bolmak bilen, adamlara ýylyň dowamynda mal bakmaga mümkinçilik berýärler. Uzak ýerlerde mal bakmaklygyň özeni – öri meýdanlarynyň iýmiti – adamlara tutuşlygyna tebigat tarapyndan berilýär.

Bu hyzmat çykýan önüm boýunça (biziň mysalymyzda bu ownuk malyň eti, ýüňi), şeýle hem öri meýdanynda ýylyň dowamynda bakylýan malyň sany boýunça bahalandyrylyp bilner. Bu hyzmaty zerur bolan iýmiň alternatiw çeşmeleriniň gymmaty bilen deňeşdirmek arkaly hem bahalandyryp bolar.

Öri meýdanlaryna baha bermek üçin esas hökmünde birinji çemeleşme alyndy. Görkezijiler hökmünde bolsa her bir baş malyň we esasy haryt önüminiň (ýagny ownuk malyň eti we ýüňi) bazar bahasy ulanyldy.

Hasaplamalar üçin Türkmenistanyň Tebigaty goramak ministrliginiň Çöller, ösümlük we haýwanat dünýäsi milli institutyndan alnan maglumatlar ulanyldy. Iýmlük ösümlükleriň öri meýdanlaryň görnüşleri boýunça möwsümleýin hasyllylygy boýunça maglumatlaryň jemlenmegi we seljerilmegi netijesinde welaýatlar boýunça aşakdakylar alyndy (2-nji tablisa seret).

2-nji tablisa. Türkmenistanyň öri meýdanlarynyň welaýatlar boýunça ýimit hasyllylygy.

Administratiw sebit/welaýat	Öri meýdanlarynyň möçberi [müň ga]	Iýmlik otlaryň hasyllylygy – umumy ortaça ýyllyk [sentner/ga]	Iýmleriň ortaça ýyllyk umumy mukdary [mçň sentner/ýyl]
Balkan welaýaty	10 291,95	3,66	37 683,66
Ahal welaýaty	9 065,41	3,03	27 507,19
Mary welaýaty	7 670,79	3,43	26 292,12
Lebap welaýaty	7 940,34	2,65	21 015,20
Daşoguz welaýaty	5 670,68	2,74	15 514,20
Tutus Türkmenistan boýunça:	40 639,17	3,15	128 012,37

Maglumat çeşmesi: Türkmenistanyň Tebigaty goramak ministrliginiň Çöller, ösümlük we haýwanat dünýäsi milli instituty.

Alnan maglumatlar boýunça öri meýdanlarynyň sygymyny, ýagny öri meýdanlarynyň ösümlük we toprak örtügiňiň zaýalanýş derejesini gaýtadan dikeldip bolmaýan ýagdaýa ýetirmezden mallaryň belli bir mukdaryny bakmaga berýän mümkinçiligini kesgitlemeli. Öri meýdanynyň sygymy düşüňjesine mal bakmagyň rugsat edilýän mukdary hem degişli bolup, ol iýilýän ösümlügiň göwrümüne göz önünde tutmak bilen, öri meýdanynyň hiline laýyk gelmelidir.

Türkmenistanyň öri meýdanlary mallary ýylyň dowamynda bakmaga mümkinçilik berýär, emma muňa garamazdan olaryň tebigy we adam täsiri netijesinde zaýalanmagy mümkin örän ynjuk ekoulgamdygyny ýatda saklamaly. Şonuň üçin hem, zerur bolan esasy çaklamalary girizýäris.

Birinjiden:

- Ownuk mallaryň ýylyň dowamynda öri meýdanlarynda bakylmagy maldarçylyk önümini almak üçin edilýän çykdajylary iň pes derejä çenli azaltmaga mümkinçilik berýär.

Ýagny, öri meýdanlarynyň gymmaty kesgitlenende tebigy öri meýdanlarynyň bize berýän ekoulgam hyzmatlarynyň ähmiýeti iň ýokary derejä ýetirilýär.

Ikinjiden:

- Öri meýdanlarynda mal bakmagyň täsiri peýdaly hem bolup biler, zyýanly hem bolup biler. Eger-de öri meýdan ýerlerini çalşyp ulanmak arkaly aram ýagdaýda mal bakylsa, onda ol ýerdäki iýilýän otlar indiki möwsüme çenli ösüp ýetişýärler, ýöne uly agram salmak bilen mal uzak wagtlaap, aýratyn-da ösümlükleriň wegetasiýasy döwründe bakylmagy gymmatly iýmlik ösümlükleriň ýitirilmegine, öri meýdanlarynyň çygramagyna we zaýalanmagyna getirýär.

Bu ekoulgam hyzmatynyň ähmiýeti iň ýokary derejä ýetirilende öri meýdanynyň ekoulgam hökmünde mundan beýläk-de durnukly ösmeginiň üpjün edilmegi örän wajypdyr, ýagny antropogen täsiriň netijesinde ol ýerleriň zaýalanmak howpuna artmagyna ýol bermeli däl. Öri meýdanlary “janly ekologik organizm” hökmünde şeýle-de tebigy zaýalanma sezewar bolýarlar.

Öri meýdanlarynyň sygymyny kesgitlemek üçin Türkmenistanyň şertlerinde ownuk mallary uzak öri meýdanlarynda bakmaklygynyň ylmy taýdan işlenip düzülen we tekliplenen aşakdaky kadalaryndan ugur alýarys [2]:

- 7,2 sentner – bir gije-gündizde iýýän iýminiň mukdaryna we ýylyň Türkmenistan üçin häsiýetli bolan möwsümlerine baglylykda iýmiň ownuk malyň bir başyna ortaça bir ýylda düşýän mukdary.

- 8,1 sentner – sürüniň düzümine we peýdalanyş ugruna baglylykda ownuk malyň bir başyna düşýän iýmiň ýyllyk mukdary.
- 9,5 sentner – ýyldan ýyla hasyllylygyň üýtgäp durmagyny şertlendirýän çöllük ýerlere we gurak howa şertlerine baglylykda, ätiýaçlyk goruny hem göz öňünde tutmak bilen (15-17%-e çenli) öri meýdanyndaky iýmiň ownuk malyň bir başyna düşýän ýyllyk mukdary.

Mukdar/kada a) adatça öri meýdanlarynyň mümkin bolan sygymyny hasaplamakda ulanylyp, ol ýokarda görkezilen birinji çaklamany kanagatlandyrýar, ýöne ikinji çaklama üçin ters gelýär. Kada c) has oňat ikinji çaklama laýyk gelýär, ýöne şol bir wagtda hem iýmleriň ätiýaçlyk goruny öndürmek üçin suwarymly ýerleriň bolmagyny (öri meýdanlaryndan daşgary) göz öňünde tutýar. Biziň öňümüzde duran meseläni çözmek üçin oňaýlysy kada b) bolup, ol iki çaklamany hem kanagatlandyrýar we çykýan önümi hasaplamakda zerur bolan sürüniň tipiki düzümini we mallaryň ulanyş ugruny göz öňünde tutýar.

Şeýle hem, ýokarda agzalan ikinji çaklama öri meýdanlarynyň iýmitiniň tutuşlygyna däl-de, ätiýaçlyk gorlarynyň iýilmegi boýunça görkezijiniň ulanylmagyny şertlendirýär. Hasaplamaalaryň netijesinde öri meýdanynyň peýdalanyş sygymy kesgitlenýär (3-nji tablisa seret).

3-nji tablisa. Türkmenistanyň öri meýdanlarynyň peýdalanyş sygymy (welaýatlar boýunça).

Türkmenistanyň tebigy öri meýdanlary	Meýdany, [müň.ga]	Öri meýdandaky iýmleriň ortaça ýyllyk iýliş derejesi [s/ga]	Iýmleriň ortaça ýyllyk iýilýän mukdary [müň s/ýyl]	Öri meýdanlarynyň peýdalanyş sygymy [OMmüň sany/ýyl]	Öri meýdanlarynyň hasaplama kadasy [ga/baş.]
Mary welaýaty boýunça	7 670,79	1,26	12 994,65	1 604,28	6,42
Balkan welaýaty boýunça	10 291,95	1,28	11 622,25	1 434,85	6,32
Daşoguz welaýaty boýunça	5 670,68	1,85	14 194,07	1 752,35	4,38
Lebap welaýaty boýunça	7 940,34	1,18	9 351,26	1 154,48	6,88
Ahal welaýaty boýunça	9 065,41	1,01	5 706,61	704,52	8,05
Tutuş Türkmenistan boýunça:	40 639,17	1,33	53 868,86	6 650,48	6,11

Bellik: öri meýdanlaryndaky iýmleriň iýliş derejesi biodürlüligiň goralyp saklanmagyny we öri meýdanlarynyň durnukly peýdalanmagyny göz öňünde tutulyp görkezildi. Maglumat çeşmesi:awtorlaryň şahsy hasaplamaalary.

Tokaýlar tarapyndan howanyň kadalaşdyrylmagy

Howanyň kadalaşdyrylmagyna arassalanýan we baglanyşykly ýagdaýa geçýän uglerodyň mukdaryny hasaplamak we zyňyndy (parnik) gazlarynyň emissiyasynyň söwdasy boýunça halkara howa biržasyndaky uglerodyň bahasyny ulanmak arkaly baha berilýär. Onuň üçin tokaýlaryň geklardaky mukdary hasaplanylýar, tokaýyň her geklardaky ortaça biomassasy, soňra bar bolan ylmy baha bermelere laýyklykda tokaýyň tutup alýan gazlarynyň mukdary kedgitlenilýär.

Tokaýlar tarapyndan tutulyp alynýan uglerodyň gymmaty soňra Çikagonyň ýa-da Ýewropanyň Uglerod biržasyndaky bahasy boýunça kesgitlenýär.

4-nji surat. Türkmenistanda esasy uglerody özünde saklaýjylar we howany arassalaýjylar.

(çepden saga, ýokardan aşaga): derýa boýundaky tokaýlyklar, suwly-batgalyk ýerler, dag tokaýlary, döwlet maksatnamasynyň çäklerinde ekilen agaçlar.

Barlaglaryň netijeleri

Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlary we olaryň gymmaty

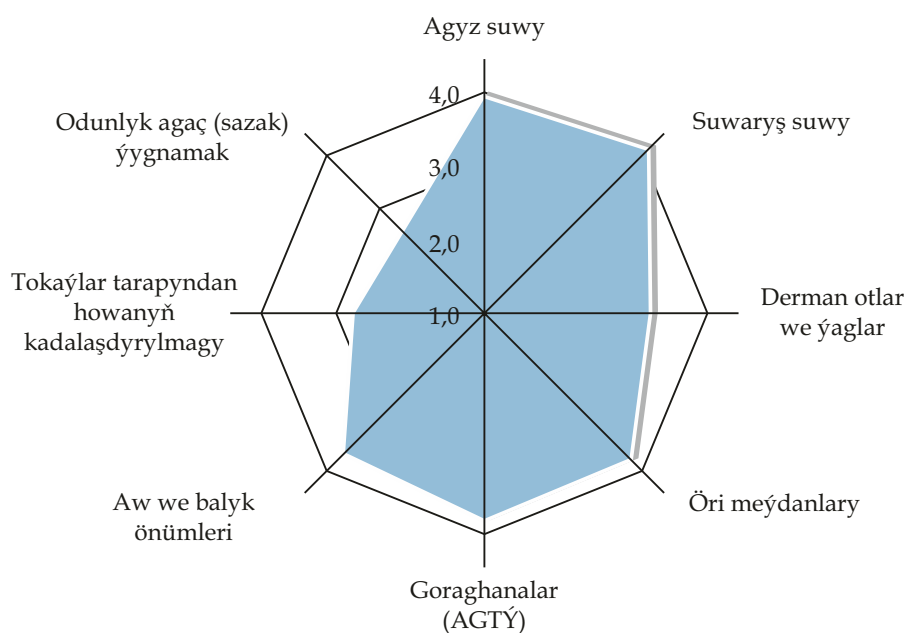
4.1. Agyz suwy	26
4.2. Suwaryş suwy	27
4.3. Öri meýdanlary	27
4.4. Derman otlar we ýaglar	29
4.5. Balykçylyk we aw hyzmatlary	30
4.6. Tokaýlar we howanyň üýtgemegi	30
4.7. Türkmenistanyň aýratyn goralýan tebigy ýerleri	31
4.8. Ýakmak üçin odunlyk agaçlary ýygnamak	32

4

Geçirilen baha bermeleriň netijesinde Türkmenistandaky iň möhüm ekoulgam hyzmatlary ýüze çykaryldy. Esasy gyzyklanýan taraplar bilen alnyp barlan işleriň dowamynda ekoulgam hyzmatlary wahyplyk derejesi boýunça tertipleşdirildi, onuň jemlenen görnüşi 6-njy shemada berilýär.

6-njy shema. Türkmenistanyň ekoulgam hyzmatlarynyň tertipleşdirmesi

Türkmenistanda has möhüm ekoulgam hyzmatlaryna suwaryş we agyz suwy, şeýle hem öri meýdanlary, aýratyn goralýan tebigy ýerler we tebigatyň önümleri degişli diýlip kesgitlenildi, has pes ähmiýetlilerine bolsa odunlyk açaçlary ýygmak we tokaýlar tarapyndan howanyň kadalaşdyrylmagy degişli edildi.

4-nji tablisa. Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermek (welaýatlar boýunça, müň manat).

Hyzmatlar/welaýatlar	Ahal	Balkan	Daşoguz	Lebap	Mary	Tutaş Türkmenistan boýunça
Agyz suwy	66,374	64,795	120,340	103,441	95,756	450,706
Ekinleri suwarmak üçin suw	181,029	24,263	168,094	734,864	737,829	1,846,079
Öri meýdanlary	515,249	1,049,372	1,281,580	1,173,285	844,324	4,863,810
Odunlyk açaç	801	1,099	318	318	562	3,097
Balykçylyk we aw serişdeleri	698	3,538	262	588	210	5,297
Tokaýlar (howanyň üýtgemegi)	14,625	14,625	14,625	14,625	14,625	73,124
Tebigy (dermanlyk) otlar	1,087	257	117	34,975	262	36,698
Aýratyn goralýan tebigy ýerler	68,743	170,346	109,667	81,819	82,598	561,569
JEMI:	848,604	1,328,296	1,695,002	2,143,915	1,776,166	7,840,380

Bellik: sanlar tegeleklenen, jemleriniň gabat gelmezligi mümkin. Maglumat çeşmesi: awtorlaryň şahsy hasaplamalary.

6-njy shemadan görnüşi ýaly, has möhüm ekoulgam hyzmatlaryna suwaryş we agyz suwy, şeýle hem öri meýdanlary, aýratyn goralýan tebigy ýerler we tebigatyň önümleri degişli diýlip kesgitlenildi, has pes ähmiýetlilerine bolsa odunlyk agaçlary ýygmak we tokaýlar tarapyndan howanyň kadalaşdyrylmagy degişli edildi.

Türkmenistanda ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermekligiň netijeleri 4-nji tablisada görkezilen. Tablisadan görnüşi ýaly, Türkmenistanda ekoulgam (tebigy) hyzmatlarynyň gymmaty ýylda 7,84 milliard manada, ýa-da 2,75 milliard amerikan dollaryna deňdir. Bu bolsa umumy milli oba hojalyk önümleriniň 18,93%-ini ýa-da umumy milli önümiň 2,75%-ini tutýar².

4.1. Agyz suwy

Agyz suwuny bermeklik Türkmenistanyň ekoulgamlarynyň esasy wezipelerinden biridir. Türkmenistan jan başyna ulanylýan suwuň ýokary görkezijilerine eýe bolmak bilen, bu ýagdaý, ilkinji nobatda ýokary derejedäki oba hojalyk önümçiligi, oba hojalyk ekinleriniň köp suw talap edijiligi we süýji suwuň oba hojalygy üçin ulanylýandygy bilen baglydyr. Gaýtadan üsti dolunýan suw serişdeleriniň mukdarynyň az bolmaklygy agyz suwuny bermäge ukyply çeşmeleriň adamlara arassa agyz suwuny bermeklerini we suw bermek hyzmatynyň aýalyp saklanmagyny wajyp wezipä öwürýär.

Agyz suwunyň esasy çeşmeleri aşakdakylardyr:

- Amyderýanyň, Murgabyň, Tejeniň we beýleki serhetüsti derýalaryň suwlary.
- Köpetdagiň, Balkan daglarynyň we Köýtendagiň kiçi derýajyklary we çeşmeleri.
- Ýerasty suwlar.

Türkmenistandaky suw çeşmeleriniň köpüsiniň gözbaşyny başga ýurtlardan alýandygyna we olaryň serhetüsti häsiýetdedigine garamazdan, ýurduň içinde, aýratyn-da Köpetdagiň demirgazyk eňňitlerinde, Balkan daglarynyň jülgelerinde, Pamir-Týanşan dag gerşiniň demirgazyk-günbatar çetinde (Köýtendag) ownuk derýajyklaryň we çeşmeleriň uly toplumu bolup, olaryň jemi 2972-ä, umumy zynlygy bolsa 167 km ýetýär.

5-nji tablisa. Türkmenistanda suwuň ekinleri suwarmakdaky gymmatyna ykdysady baha bermek (ýylda müň manat).

Hyzmat/welaýat	Ahal	Balkan	Daşoguz	Lebap	Mary	Tutus Türkmenistan boýunça
Ekinleri suwarmak üçin suw	181 029	24 263	168 094	734 864	737 829	1 846 079

Mağlumat çeşmesi: awtorlaryň şahsy hasaplamalary.

Türkmenistanda arassa agyz suwuny bermekligiň ykdysady gymmaty ýylda 1840 million manatdan gowrak boldy. Bu netije “kölege bahalar” usulyýeti boýunça, ýagny ekin meýdanlarynyň suwarmak bilen bagly 2010-njy ýyldaky çykdajylara baha bermek arkaly alyndy. Baha berkligiň welaýatlar boýunça netijeleri 5-nji tablisada getirilýär.

4.2. Вода поливная

Türkmenistanyň suw serişdeleriniň umumy göwrümi ortaça suwlulyk ýylynda 25 km³ diýlip hasaplanylýar. Ýerüsti suw serişdeleriniň umumy göwrüminiň 22 milliard m³ ýa-da 88%-i Amyderýanyň paýyna düşýär. Galan bölegini Murgap derýasy – 1,631 milliard m³ (6,5%), Tejen derýasy – 0,869 milliard m³ (3,5%), Etrek, Sumbar we Çendir derýalary – 0,354 milliard m³ (1,4%) we ownuk derýalar – 0,15 milliard m³ (0,6%) tutýarlar. Suw serişdelerini toplamakda we paýlamakda Garagumderýanyň uly ähmiýeti bardyr, häzirki ýagdaýda onuň uzynlygy 1300 km-den geçýär. Derýadan suwarylýan ýerleriň meýdany – 2 million gektar töweregi. Kesgitlenen ölçeglere laýyklykda Garagumderýanyň baş sakadan ýylda alyan suwunyň mukdary 11,6 milliard m³ deň. Ýerasty suwlaryň ýyllar boýunça alynýan mukdary 470-650 million m³/ýyl aralygynda üýtgäp durýar. Tutuş Türkmenistan boýunça ýerasty suwlaryň tassyklan gurlary bir gije-gündizde 3.4 million. m³-e, barlanany 6 million m³-e, çaklanylýany hem 9 million m³-e deň³.

Eger-de suwuň ulanylyşyna suwy harçlaýjylaryň toparlary boýunça seredilen ýagdaýynda, onda suwuň umumy göwrüminiň 91,2%-i oba hojalygynyň paýyna, 6,3%-i – senagatyň paýyna düşýär, 1,9%-i durmuş maksatlary üçin, 0,6%-i balyk hopjalygynyň maksatlary, 0,6%-i hem gaýry hajatlar üçin ulanylýar.

Ykdysady taýdan berlen baha laýyklykda suwarymlyk suwy bermekligiň bir ýyldaky gymmaty 1,846 milliard manada deň boldy.

Ykdysady taýdan berlen baha laýyklykda suwarymlyk suwy bermekligiň bir ýyldaky gymmaty 1,846 milliard manada deň boldy.

4.3. Öri meýdanlary

Öri meýdanlarynyň gymmatyny kesgitlemek ownuk şahly mallaryň (OŞM) sürüdüki baş sany we önümliligi boýunça görkezijilerine laýyklykda (5-nji goşunda seret) amala aşyryldy. Öri meýdanlarynyň gymmatyny kesgitlemegiň esasynda mallaryň baş sanynyň we çykyş haryt önüminiň (et we ýüň) bazar bahasy, ýagny tebigat tarapyndan öri meýdanlary görnüşinde bize berilýän serişdeler ýatyr.

Oba hojalyk önümleriniň dünýä bazaryndaky bahalaryny seljermegiň netijesinde goýunyň etiniň we ýüňüniň ortaça bahasyny kesgitleýäris:

1 kg goýun eti üçin **6,69 dollar** – goýun etiniň ortaça bahasy⁴;

Türkmenistandan eksport edilýän 1 kg goýun ýüňi üçin **0,477 dollar**⁵.

Oba hojalyk önümleriniň içerki bazaryny öwrenmek bilen 1 goýnuň ortaça bazar bahasyny 340 manat ýa-da 119,29 dollar diýip kesgitleýäris.

Mallaryň baş sanynyň we çykyş harytönüminiň bazar bahasynyň hasaplamalary 6-njy tablisada görkezilen.

³ Şu ýerde we soňra işçi toparyň agzasy Jora Gündogdyýewiň iş hasabatynyň materiallary ulanyldy

⁴ Ýewropa Bileleşigi ýurtlarynda 2014-nji ýylyň ýanwar aýy üçin goýun etiniň satyn alyş bahalary baradaky maglumatlar boýunça – maglumat çeşmesi: <http://www.farmit.ru/ekonomika/rynok-myasa/tseny-na-baraninu-es>

⁵ Soňky wagtlarda biržada kesgitlenen maglumatlar boýunça – maglumat çeşmesi: <http://rustm.net/catalog/article/2156.html>

6-njy tablisa. Öri meýdanlarynyň mallarynyň baş sanynyň we haryt önümliliginiň basar bahasy.

Welaýatlar	OŞM-goýnuň baş sany [müň sany]	OŞM-yň [goýnuň] bazar bahasy (müň amerikan dollary/ýyl]	Goýun etiniň bazar bahasy [müň amerikan dollary/ýyl]	Goýnuň ýüňüniň bazar bahasy [müň amerikan dollary/ýyl]
Mary	1 604,28	191 387,59	393 403,24	3 322,10
Balkan	1 434,85	171 174,61	351 854,80	2 971,24
Daşoguz	1 752,35	209 052,86	429 714,75	3 628,73
Lebap	1 154,48	137 727,10	283 102,39	2 390,66
Ahal	704,52	84 048,00	172 763,31	1 458,90
Tutus Türkmenistan boýunça:	6 650,48	793 390,15	1 630 838,49	13 771,65

Maglumat çeşmesi: awtorlaryň şahsy hasaplamalary. Goýunlaryň baş sanynyň mukdary goşmaça maýa goýumlary çekmezden öri meýdanlarynyň önümliliginiň tebigy görkezijileriniň esasynda durnukly ulanmaklyga esaslanandyr.

Baha bermekligiň esasynda, adatça, bahalandyrylýan desgany (obýekti) has oňat we has netijeli ulanmak ýörelgesi ýatyr. Biziň mysalymyzda bahalandyrylýan desga bolup öri meýdan ekoulgamy çykyş edýär. Gozgalmaýan emläkleriň klassiki görnüşlerinden tapawutlylykda, tebigy öri meýdanlary zaýalanmaga (tebigy we antropogen täsirler netijesinde) has güýçli sezewar bolýarlar. Şonuň üçin hem, biz öri meýdanlarynyň çalşyp mal bakmak arkaly aralyk derejede ulanylmagyny, adatça, öri mrýdanlaryndaky otlaryň ösüp ýetişmegine, ýagny biologik dürlüligiň saklanyp galmagyna mümkinçilik berýän ýagdaýy göz önünde tutduk.

Diyemek, Türkmenistanda öri meýdanlarynyň ekoulgam hyzmatlarynyň gymmaty biodürlüligiň goralyp saklanan şertlerinde ol meýdanlary saklamak, mal bakmak we suwlandyrmak üçin çykdaýjylary aýyrmak bilen, $2,438 - 40\% = 1,780$ milliard amerikan dollary möçberinde kesgitlemek bolýar.

Tutus Türkmenistan boýunça öri meýdanlary tarapyndan berilýän ekoulgam hyzmatlarynyň gymmaty bir ýylda 2,438 milliard amerikan dollaryna deň bolup, ol 7-nji tablisada görkezilendir.

Ýokarda bellenilişi ýaly, OŞM saklamak bilen baglylykda öri meýdanlarynyň ýylyň dowamynda ulanylmagy maldarçylyk önümlerini almakdaky önümçilik çykdaýjylaryny iň pes derejä düşürmäge mümkinçilik berýär. Ekspert baha bermelere görä ol çykdaýjylar taýýar önümiň bahasynyň 10%-ni tutýar. Çykdaýjy bölege maldarçylyk öri meýdanlaryny suwlandyrmak bilen bagly harajatlar hem girýär.

Öri meýdanlaryny suw bilen üpjün etmeklik barada aýdylanda, bu örän çylşyrymly mesele, öri meýdanlaryndaky suw çeşmelerini seljermek barada maglumatlaryň binýady dördilmedik. Bu mesele boýunça mümkin bolan materiallaryň hem-de pikirleriň öwrenilmegi indiki çaklama, ýagny bar bolan tebigy we emeli suw çeşmeleri, goldanylmagy üçin belli bir derejede serişdeleri talap edýän-de bolsa, aralyk derejede mal bakylan ýagdaýynda suw bilen üpjün etmäge ukyply diýip tassyklamaga mümkinçilik berýär. Çöl ýerlerindäki öri meýdanlaryna baha bermek boýunça bar bolan materiallara geçirilen seljermeler netijesinde ol ýerleri suwlandyrmak bilen bagly çykdaýjylaryň çykyş önümiň gymmatynyň takmynan 30%-ini tutýar diýip çaklamak bolar.

Şeýlelikde, umumy çykdaýjylar çykyş önümiň mahasynyň 40%-ini tutýar. Bu çykdaýjylar öndürilen önümiň bazar bahasyndan aýrylýar.

Diyemek, Türkmenistanda öri meýdanlarynyň ekoulgam hyzmatlarynyň gymmaty biodürlüligiň goralyp saklanan şertlerinde ol meýdanlary saklamak, mal bakmak we suwlandyrmak üçin çykdaýjylary aýyrmak bilen, $2,438 - 40\% = 1,780$ milliard amerikan dollary möçberinde kesgitlemek bolýar.

7-nji tablisa. Türkmenistanyň tebigy öri meýdanlarynyň ýylyň dowamynda saklanýan ownuk şahly mallaryň baş sany we haryt önümliligi boýunça gymmatynyň jemleýji ululygyny hasaplamak.

Tebigy öri meýdanlary	Öri meýdanlarynyň tutýan meýdany [müň ga]	Öri meýdanlarynyň OŞM ýylyň dowamynda saklaýan baş sany we haryt önümliligi boýunça baha beriş gymmaty [müň amerikan dollary/ýyl]	Öri meýdanynyň 1 gektarynyň gymmaty [amerikan dollary/ýyl]
Mary welaýaty boýunça	7 670,79	588 112,93 \$	57,14 \$
Balkan welaýaty boýunça	10 291,95	526 000,65 \$	58,02 \$
Daşoguz welaýaty boýunça	5 670,68	642 396,35 \$	83,75 \$
Lebap welaýaty boýunça	7 940,34	423 220,15 \$	53,30 \$
Ahal welaýaty boýunça	9 065,41	258 270,21 \$	45,54 \$
Tutuş Türkmenistan boýunça:	40 639,17	2 438 000,29 \$	59,99 \$

Mağlumat çeşmesi: awtorlaryň şahsy hasaplamalary.

OŞM-nyň ýylda ortaça bir başyna düşýän möçberini (normasyny) azaldyp, ýagny mallary ýaz-tomus aýlarynda iň ýokary derejede bakyp, öri meýdanlarynyň sygymyny 2 esse artdyryp bolardy. Bu ýagdaýda öri meýdanlarynyň gymmaty 2 essä golaý ýokarlanardy. Emma bu her ýyldaky däl-de, “bir gezeklik” gymmat bolardy, sebäbi biz birinjiden, ekoulgam hyzmatynyň diňe bir bölegini (ýaz-tomus aýlarynda, galan döwürde ekoulgamdan daşgary goşmaça ýmlemek) ulanýarys, ikinjiden hem ol ýerdäki otlaryň önümliliginiň peselmegi bilen baglylykda öri meýdanlarynyň zaýalanmak, hatardan çykmak howpy has artýar.

4.4. Dermanlyk otlar we ýaglar

Ekologik hyzmatyň bu görnüşinden sebitdäki ähli ýurtlarda peýdalanylýar. Derman otlaryň we miweleriň 199 görnüşinden hususy sektor hem, döwlet sektory hem peýdalanýarlar. Ekoulgam hyzmatynyň bu görnüşinden alynýan ykdysady peýdanyň esasy bölegini döwlet sektory alýar. Bu esasan Lebap welaýatynda buýan kökünüň uly möçberlerde ulanylýandygy bilen düşündirilýär. Türkmenabat şäherindäki “Buýan” zawodynda buýan kökünden konsentrat, mürepbe alynýar we buýanyň köki ýygylýp toplanýlar. Bu önümler daşary ýurtlara çykarylýar. 2013-nji ýylda buýan kökünüň ýygynalan 16300 tonnasyndan 34,8 million manat girdeji alyndy.

“Türkmenistanda umumy ahasy **36 548 198** manatlyk dermanlyk otlar, ýaglar we miweler anylýar.”

Hususy sektor tarapyndan tebigatdan alynýan dermanlyk otlary we miweleri ýerlemekden alynýan peýda baha bermek üçin ýurduň ähli sebitlerinde bazarda satýanlardan sorag-jogap arkaly maglumat ýygynaldy. Netijede, tutuş Türkmenistan boýunça tebigatyň hyzmatynyň bu görnüşinden ilatyň bir ýylda 1,533 million manat alýandygy, onuň 70,9%-iniň Ahal welaýatynyň, 5,5%-iniň Balkan welaýatynyň, 7,6%-iniň Daşoguz welaýatynyň, 8,7%-iniň Lebap welaýatynyň, 7,3%-iniň hem Mary welaýatynyň paýyna düşýändigini anyklady (7-nji shema).

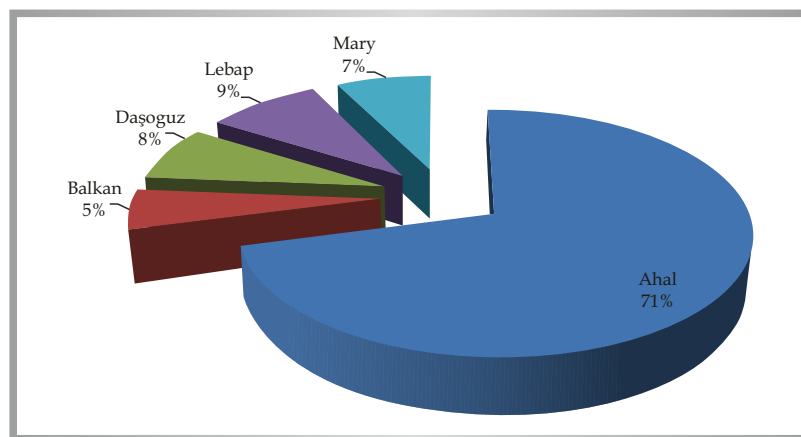
Şeýlelikde, Türkmenistanda umumy bahasy 36 548 198 manatlyk dermanlyk otlar, ýaglar we miweler anylýar. Serişdeleriň we wagtyň çäklidigi sebäpli bu baha berme dolý hakykata gabat gelmeýär, ýagny derman otlaryň

we miweleriň ýygnaýan we hususy hem-de döwlet dermanhanalarynda satylýan mukdary, şeýle hem ilatyň öz şahsy hajatlary üçin ulanýanlary (satmak üçin däl-de) barada maglumatlar ýok.

4.5. Balykçylyk we aw hyzmatlary

Balyk serişdeleri ýurtda ilatyň iýmit bilen üpjün edilmeginde möhüm ähmiýete eýedirler. Bu ugurda ekoulgam hyzmatlaryndan esasy peýdalanyjy hökmünde Türkmenistanyň Döwlet balyk hojalygy komiteti çykyş edýär we “Türkmenbalygyň” welaýatlardaky bölümleri arkaly derýalarda, köllerde we beýleki suw ýataklarynda, eýle hem Hazar deňzinde balyk tutmak işlerini alyp barýar. Häzirki wagtda hereket edýän satyn alyş nyrhларыna laýyklykda bir ýylda tutulýan balyk serişdeleriniň umumy gymmaty 15 million manada, ýa-da 5 million amerikan dollaryna deň. Ýabany tebigatda tutulýan balyklardan alynýan girdejiniň esasy bölegi Hazar deňziniň paýyna düşýär we umumy gymmatyň 70%-ini tutýar.

7-nji shema. Derman otlarynyň hususy sektorda welaýatlar boýunça satylyşy.

Maglumat çeşmesi: awtorlaryň şahsy hasaplamalary.

Hazar deňziniň kenaryndaky we Garagum çölündäki käbir ilatly nokatlary hasap edilmände, aw awlamaklyk ilatyň ýaşayşynda uly ähmiýete eýe däl. Ýurtda ilatyň köpüsi aw bilen güýmenje we wagty lezzetli geçirmegiň serişdesi hökmünde meşgullanýar. Türkmenistanyň Awçylarynyň we balykçylarynyň birleşen jemgyýetiniň resmi maglumatlaryna görä, höwesjeň awçylar bir ýylyň dowamynda 170 müň manatdan gowrak möçberde ekoulgam hyzmatlaryny alýarlar.

4.6. Tokaýlar we howanyň üýtgemegi

Türkmenistanda tokaýlar aýratyn gorag derejesine eýedirler we döwlet tarapyndan berk goralýarlar, diňe seýrek ýagdaýlarda medeni zolaklardan uzakda ýerleşýän obalarda ulanmaklyk az mukdarda sazak odunlaryny ýygnamaga rugsat berilýär. Şeýle hem, ýerleri tokaýlaşdyrmak (tokaý zolaklaryny döretmek) we tokaýlary dikeltmek boýunça maksatnamalaryň döwlet tarapyndan goldanylmagy tokaý meýdanlarynyň giňelmegine ýardam edýär, bu bolsa öz gezeginde uglerodyň tokaýlar tarapyndan tutulyp baglanyşykly ýagdaýa geçirilmegine we howanyň arassalanmagyna oňat täsir edýär.

8-nji tablisa. Türkmenistanyň tokaýlarynyň uglerody özlerine siňdirmekdäki gymmaty.

Tokaýlaryň görnüşi	Tokaýlaryň meýdany, ga	Uglerody özüne siňdirmekdäki ähmiýeti, ýylda, manat
Dag tokaýlary	146,000	23,053,604
Çöl tokaýlary	3,958,000	41,664,916
Derýa boýundaky tokaýlar	26,000	7,991,916
Emeli tokaý zolaklary	105,000	139,888
Oba hojalyk ekinleriniň töweregindäki gorag tokaý zolaklary	26,000	273,696
Tutus Türkmenistan boýunça:	4,261,000	73,124,020

Maglumat çeşmesi: awtorlaryň şahsy hasaplamlary. Tokaýlaryň meýdanlary boýunça – Türkmenistanyň Milli tokaý maksatnamasyndan (2012)

Şu barlagyň netijesinde tokaýlaryň biomassasyna baha bermek işleri geçirildi, soňra bolsa halkara bazarlarynda uglerod zyňyndylaryny satyn almak boýunça hereket edýän alyş-çalyş (transfer) düzgünleri nukdaý nazardan bagly ýagdaýa geçirilen uglerodyň mukdaryna baha bermeklik ulanyldy. Barlaglaryň netijeleri 8-nji tablisada getirilýär we ol Türkmenistanyň tokaýlary tarapyndan her ýylda uglerody özüne siňdirmeklerinden gelýän peýdanyň 73 million manatdan gowrakdygyny, ýa-da 25,5 million amerikan dollaryna barabardygyny görkezýär. Bu tokaýlaryň düzümine dag, çöl we derýa boýundaky tokaýlar, elde ekilip emeli ýol bilen döredilen tokaýlar, şeýle hem oba hojalyk ekinleriniň töwereginde döredilýän gorag tokaý zolaklary girýär.

4.7. Türkmenistanyň aýratyn goralýan tebigy ýerleri

Aýratyn goralýan tebigy ýerleriň ulgamy Türkmenistanyň meýdanynyň 4%-den gowragyny tutmak bilen, ýabany tebigaty gorap saklamakda örän möhüm ähmiýete eýedir. Olaryň esasy ekoulgam wezipeleri ösümlikleriň we haýwanlaryň milli we dünýä derejesindäki möhüm görnüşleriň ýaşayyş ýerlerini gorap saklamakdan, kesgitlenen ýerleriň berilmegi esasynda ol görnüşleriň ýaşayyşyny goldamakdan we gorap saklamakdan ybarat. Baha bermeklik aýratyn goralýan tebigy ýerleriň onuň çägendäki we töweregindäki ýaşayan adamlar üçin ýaşayyş ýerlerini bermek, ösümlükler tarapyndan uglerodyň özlerine siňdirilmegi (tokaýlary hasap edilmedik ýagdaýynda), şeýle hem haýwanlaryň göçýän (migrasiýa edýän) görnüşleri üçin ýaşayyş ýerleriniň berilmegi ýaly gymmatlyklary öz içine almadý. Wagtyň we maliýe serişdeleriniň çäklidigi sebäpli derýalaryň suw toplayyş basseýnleriniň saklanyp galmaklygy (derýalar tarapyndan arassa agyz suwunyň berilmegi) we oba hojalyk hyzmatlary (topragyň baýlaşmagyna ýaramam etmek, ýabany arylaryň öri meýdanlarynda we çäkli goraghanalarda ösümlükleriň gülleriniň tozanlandyrmaklary) bilen bagly ykdysady taýdan wajyp ekoulgam hyzmatlarynyň gymmatyna baha bermek işleri geçirilmedi. Bu hyzmatlar ykdysady gymmatlyklar nukdaý nazardan ykdysadyýetiň hojalyk pudagy we ýerli ösüş üçin örän möhümdir.

Ykdysady taýdan baha berme Türkmenistanyň goraghanalary tarapyndan berilýän ýokarda agzalyp geçilen ekoulgam hyzmatlarynyň umumy gymmatynyň bir ýylda 562 million manada ýa-da 197 million amerikan dollaryna deňdigini görkezdi (9-njy tablisa seret).

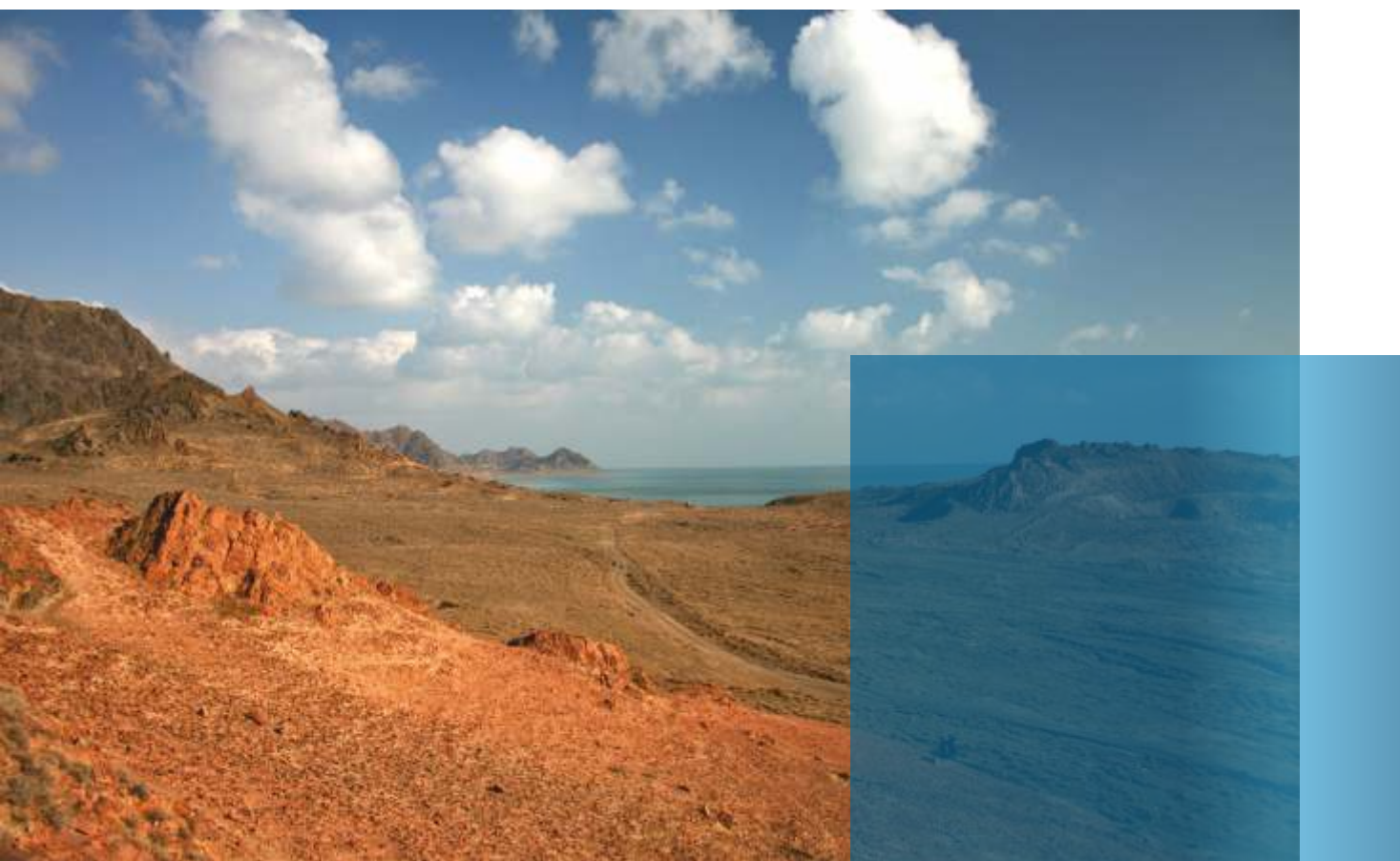
4.8. Ýakmak üçin odunlyk agaçlary ýygnamak

Ýakmak üçin odunluk agaçlary ýygnamak (ýygmak) uly bolmadyk ekoulgam hyzmatyna degişli, sebäbi ýurduň ilatynyň 95%-den-de köpüsi tebigy gazdan we elektrik energiýasyndan peýdalanýar. Bu ekoulgam hyzmatyndan esasy peýdalanyjylara Garagum çölünde ýerleşýän öri meýdan hojalyklary we kiçi obalar, şeýle hem medeni zolakdaky az sanly adamlar degişli (esasan açyk otda nahar taýýarlamak üçin sazak ýygylýar). Öri meýdanlarynda çopanlar tarapyndan odunlyk agajyň ulanylmagyna ýangyjyň alternatiw (agaç) görnüşini bermek usuly boýunça geçirilen ykdysady baha berme ekoulgam hyzmatynyň bu görnüşiniň 3 million manatdan gowrakdygyny (ýa-da 1 million amerikan dollaryna barabardygyny) görkezdi. Sazagyň tebigy gazy ulanmaga mümkinçiligi bolmadyk çöl ýerlerdäki ilatly nokatlarda ýangyç deregine ulanmaklaryna hem-de şäherlerde we obalarda nahar taýýarlamak üçin ulanylmagyna ykdysady baha bermek boýunça işler geçirilmedi.

9-njy tablisa. Türkmenistanyň aýratyn goralýan tebigy ýerleriniň ekoulgam hyzmatynyň ykdysady gymmaty (müň manatda).

	Ahal	Balkan	Daşoguz	Lebap	Mary	Hemmesi:
Ýaşayş ýerleriniň berilmegi, manat, ýylda						
Haýwanlaryň aýratyn möhüm görnüşleriniň iýmiti	12,501	69,928	8,995	3,240	31,040	122,691
Aýratyn möhüm görnüşleriň ýaşamaklary, geçirme usulynda, tölemäge taýýardygy	15,088	12,760	15,964	27,370	20,401	183,524
Görnüşleriň saklanyp galmaklary üçin çykdaýjylar	1,208	1,314	642	2,067	828	6,061
Ýer serişdeleri	32,427	81,915	78,584	31,375	24,988	249,291
Tutuş gymmatlyk, ýylda	61,225	165,917	104,186	64,054	77,259	561,568

Maglumat çeşmesi: awtorlaryş şahsy hasaplamalary.

Biodürlülüğü gorap saklamak üçin tekliler

5.1. Milli derejede

<i>5.1. Milli derejede</i>	<i>34</i>
<i>5.2. Pudaklar derejesinde</i>	<i>34</i>

5

1 Ekoulgam hyzmatlarynyň hem-de tebigy serişdeleriň seljermäniň we hasabatly ýöretmegiň milli ulgamyna girizilmegi çözümleri kabul edýän wezipeli işgärleriň tebigy serişdeleriň ulanyş derejesine doly düşünmeklerine, şeýle hem ýurduň hasabatlylygyny häzirki wagtda hereket edýän dünýä standartlaryna laýyk getirilmegine ýardam eder. Tebigy serişdeleriň ulanylyşyna geçirilýän seljermäniň hasabata girizilmegi tebigy serişdelere edilýän täsiriň ýagdaýyny gözegçilikde saklamaga we şeýle täsirleri azaltmak boýunça çäreleri işläp düzmeklige mümkinçilik berer.

Birleşen Milletler Guramasynyň Statistika müdirligi tarapyndan işlenip düzülen we 2012-nji ýylda BMG-yň Statistika müdirliginiň 43-nji mejlisinde kabul edilen **ekologik-ykdysady hasaplaryň ulgamynyň** ýurtda ornaşdyrylmagy bu babatda ilkinji ädimler bolup bilerdi⁶. Ulgam ekologik-ykdysady hasapbatlylyk boýunça ilkinji halkara standarty hökmünde BMG-y tarapyndan kabul edilen Hasaplaryň Merkezi ulgamyndan we Hasaplaryň Merkezi ulgamy bilen baglanyşykda, ýöne tebigy serişdeleriň seljermesi we hasabatlylygy üçin aýratyn (ýörite) temalary goldaýan aşaky ulgamlaryň uly toplumyndan durýar. Mysal üçin, SEEA-Water (suw serişdeleri) aşaky ulgam suw serişdeleriniň ulanylyşyny, olaryň ilat üçin elýeterliligini, suw sektoryna goýulýan maliýe serişdeleriniň ulanylyşynyň netijeliligini we şunuň bilen bagly beýleki meseleleri seljermeklige gönükdirilen. SEEA-Energy (energetika) aşaky ulgam energetiki serişdeleri durnukly ulanmak bilen bagly meseleleriň uly toplumyny seljermeklige we hasabatlylygyna gönükdirilen.

2 2010-njy ýyldan başlap Bütindünýä banky WAVES (ilatyň hal-ýagdaýy we ekoulgam hyzmatlaryna baha berme boýunça hasabatlylyk) maksatnamasynyň başyny başlady, bu maksatnama ösüş derejesi dürli-dürli bolan ýurtlarda tebigy hasaplaryň ulgamyny döwlet derejesinde ornaşdyrmak bilen meşgullanýar⁷. Häzirki wagtda ähli ýurtlary tebigy serişdeleriň ulanylyşynyň döwlet statistikasyna ornaşdyrmagyny güýçlendirmäge hem-de hasabatlylyk we seljerme geçirmek ulgamyna ekoulgam hyzmatlarynyň we ykdysadyýetde ulanylmayan hem-de ölçemesi kyn bolan beýleki tebigy önümleriň girizilmegine çagyrylan ähtnama 65 ýurt gol çekdiler⁸. Birnäçe ýurtlarda, şol sanda Kolumbiýada, Botswanada, Filippinlerde we Indoneziýada bu başlangyjy iň ýokary derejede goldadylar we bu ulgamy döwletiň hasabatlylygyna girizmekligiň üstünde işleýärler.

5.2. Pudak derejesinde

Oba hojalygy

Ekoulgam hyzmatlarynyň gymmatyna has oňat düşünmeklik göni we göni däl görnüşdäki peýdany mümkin boldugyça ýokary derejede almak maksady bilen, möhüm ekoulgamlary hem-de olaryň serişdelerini/baýlyklaryny gorap saklamak we durnukly peýdalanmak boýunça netijeli/işjeň syýasatyň işlenip taýýarlanylmagyna getirýär. Bu aýratyn-da ykdysadyýetiň ekoulgam hyzmatlaryna bagly bolan we tebigatyň ýagdaýyna täsir edýän iň iri pudak bolan oba hojalygynda örän möhümdir.

3 Oba hojalyk pudagynda suw serişdeleriniň ulanylyşyna, şeýle hem mör-möjekler tarapyndan ösümlikleriň gülleriniň tozanlandyrylmagy, ösümlikleri goramak we topragyň hasyllylygyny dikeltmek ýaly ekoulgam hyzmatlarynyň has möhümlerine aýratyn üns berilmelidir. Birinji ýagdaýda suw serişdelerini ulanmak bilen ýerleri özleşdirmek boýunça taslamalar ýerine ýetirilende suw serişdelerini ulanylmagy netijesinde

⁶ http://www.undp.org/content/undp/en/home/ourwork/environmentandenergy/projects_and_initiatives/biodiversity-finance-initiative/

⁷ www.wavespartnership.org/

⁸ <http://www.wavespartnership.org/en/frequently-asked-questions-natural-capital-accounting-nca?active=6>

3 geljek göni we göni däl peýdalara doly seljerme geçirilmegine üns berilmegi möhümdir. Derýalardan gelýän ýokary derejedäki göni bolmadyk peýdalar diňe bir suw ulgamynda işleýänleriň däl-de, eýsem şol ýerde ýaşayan ýerli ilatyň we ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň ýolbaşçylarynyň hem ol peýdalar baradaky habarlylygynyň ýokarlandyrylmagyny talap edýär. Ekoulgam hyzmatlarynyň beýleki ýagdaýlary babatda aýdylanda, pudagyň ösümlikleriň gülleriniň tozanlandyrylmagy, topragyň hasyllylygynyň dikeldilmegi, ösümlikleri gorap saklamak boýunça tebigy (janly) pestisidleriň berilmegi ýaly möhüm hyzmatlara garaşly bolmagyna has doly seljerme geçirilmegini talap edýär. Şeýle seljermäniň netijesi ekoulgam hyzmatlaryny göz önünde tutýan we olary gorap saklamagyň ylmy taýdan esaslandyrylan mehanizmlerini önümçilige ornaşdyrýan oba hojalyk önümçiliginiň durnukly ösüşi boýunça maksatnama bolmalydyr.

4 Ýurduň maldarçylyk pudagy tebigy serişdelerden esasy peýdalanyjylardan biridir. Şunuň bilen baglylykda, öri meýdanlarynyň önümliliginiň saklanyp galmaklygy ykdysadyýetiň bu pudagyny ösdürmekde esasy wezipeleriň biri bolmalydyr. Teklip edilýän çärleriň arasynda – **öri meýdanlarynda OŞM-lary saklamagyň ylmy taýdan esaslandyrylan kadalaryna laýyklykda ulanylmagy** uzak örülerde mal bakmaklygyň esasy ölçegi bolmak bilen, ol ekoulgamlardaky biodürlüligiň goralyp saklanmagyna ýardam etjek we öri meýdanlarynyň mal göterijilik sygymynyň kesgitlenen kadalaryna baglylykda ulanylmagy esasy çäreleriň biridir. Öri meýdanlarynyň toparlaryna baglylykda möwsümler boýunça iň amatly ulanylmagyny hem goşmak bilen, olaryň çalşylyp ulanylmagy öri meýdanlarynyň önümliligini durnukly derejede saklamaga ýardam eder. Galyberse-de, öri meýdanlaryndaky iýmit gorralaryny kesgitlemek boýunça geobotaniki barlaglaryň (bonitrowka ýa-da öri meýdanlarynda topragyň gurplulygyna baha bermek) zygiderli esasda (iň bolmanda her 10-15 ýyldan bir gezek) geçirilip durulmagy maldarçylygy durnukly ösdürmegiň uzakmöhletleýin syýasatyny işläp düzmäge hem-de durmuşa ornaşdyrmaga ýardam eder.

Tebigaty goramak pudagy ykdysadyýetiň ösüşi üçin göze görnüp duran anyk peýdany bermeýär, emma ykdysadyýetiň girdeji berýän pudaklarynyň (meselem, oba hojalygy) ösüşine goldaw berýär we ilatyň amatly şertlerde ýaşamagyna ýardam edýär (meselem, suw serişdeleri bilen üpjün etmek ýa-da dermanlyk otlary bermek arkaly). Diňe möhüm ýaşayş ýerlerini aýap saklamak, ösümlük we haýwanat dünýäsiniň görnüş hem-de genetiki dürlüligini gorap saklamak, şeýle hem ýabany arylar tarapyndan ösümlikleriň gülleriniň tozanlandyrylmagy, derýalaryň suw toplaýyş basseýnleriniň kadaly dowam etmegini goldamak ýaly hyzmatlary bermek bilen goralýan tebigy ýerler oba hojalyk önümçiliginiň ösüşine, suwdan howpsuz peýdalanylmagyna we ş.m. ýardam edip bilýärler. Şonuň üçin hem, çözgütleri kabul edýän wezipeli işgärleriň aýratyn goralýan tebigy ýerleriň şunuň ýaly “göze görünmeýän” wezipeleri/funksiýalary barada düşüňjelerini we habarlylygyny ýokarlandyrmak boýunça degişli işleriň geçirilmegi tebigaty goramak edaralarynyň wezipeleriniň aýrylmaz bölegi bolmalydyr.

Aýratyn goralýan tebigy ýerler

5 Milli we ýerli derejelerde çözgütleri kabul edýän döwlet işgärleriniň ekoulgam hyzmatlaryny bermegiň gymmaty we pudaklaryň işini meýilleşdirmekde hem-de ýerine ýetirmekde ekoulgam çemeleşmesiniň ulanylmagynyň wajpylygy barada habarlylygynyň ýokarlandyrylmagy Türkmenistanyň aýratyn goralýan tebigy ýerleriniň ekoulgam hyzmatlarynyň kadastrynyň döredilmegi hem-de onuň dowam etdirilmegini goldamak arkaly gazanyp bolar. Şeýle hem, ekoulgam hyzmatlarynyň doly seljermesiniň geçirilmegi ýurduň ykdysady ösüşi we ilatyň durmuş hal-ýagdaýyny gowulandyrylmagy üçin has möhüm ýerleri ýüze çykarmaga ýardam eder. Bu aýratyn goralýan tebigy ýerleriň maliýeleşdirilmegini esaslandyrmaga ýardam eder, ol bolsa öz gezeginde adamlaryň işjeňligi üçin wajyp bolan ekoulgam hyzmatlarynyň durnukly goralyp saklanmagyny güýçlendirer.

6 Şeýle hem, tebigy tokaýlar, seýilgähler, oba hojalyk, suw we beýleki desgalaryň töweregindäki tebigy zolaklar tarapyndan berilýän ekoulgam hyzmatlaryna seljermeleriň geljekde hem dowam etdirilmegi bu ekoulgam hyzmatlaryny gorap saklamak hem-de durnukly peýdalanmak boýunça çäreleriň meýilnamasyny işläp düzmäge ýardam eder. Soňraky amala aşyrylmaly çäreler hökmünde tebigy hyzmatlaryň durnuklylygyny üpjün etmek üçin häzirki wagtda hereket edýän aýratyn goralýan tebigy ýerleriň ulgamyny giňeltmek, täze gorag zolaklaryny we dürli gorag düzgünli goralýan tebigy ýerleri döretmek işlerini görkezmek bolar.

7 Oba hojalyk ekinleriniň we öý haýwanlarynyň ýabany kowumlarynyň tebigy şertlerde saklanyp galmagy oba hojalygyny durnukly ösdürmek, milli genetiki gaznany gorap saklamak hem-de ösümlükleriň has netijeli täze sortlaryny ekerançylyga, haýwanlaryň tohumlaryny maldarçylyk pudagyna ornaşdyrmak üçin oňaýly şertleri döredýär. Aýratyn goralýan tebigy ýerleriň içinde we olaryň çäklerinden daşynda görünüşleri gorap saklamak, köpeltmek we olaryň bir ýerden başga ýerlere erkin göçmekleri boýunça çäreleriň işlenip düzülmegi hem-de durmuşa geçirilmegi Türkmenistanyň tebigatdaky genetiki dürlüligini gorap saklamaga we köpeltmäge ýardam eder.

8 Tebigy önümleriň we hyzmatlaryň goraglylygyny güýçlendirmek we biodürlügi gorap saklamagyň meseleleriniň oňyn çözülmegi üçin Birleşen Milletler Guramasynyň Ösüş maksatnamasy Biodürlügi maliýeleşdirmek başlangyjy (BIOFIN) bilen çykyş etdi. Bu başlangyç döwletlere biodürlügi we ekoulgamlary durnukly hem-de adalatly dolandyrmaklyga, gorap saklamaga we dikeltmäge çekilýän maliýe serişdeleriniň artdyrylmagy üçin anyk ykdysady esaslandyrmany taýýarlamaga ýardam etmeklige gönükdirilendir⁹.

Başlangyç milli derejede ornaşdyrmaklyk üçin nusgawy usulyýeti teklip edýär we ol aşakdakylary öz içine alýar:

- biodürlügi we ekoulgam hyzmatlaryny pudaklaryň ösüşine utgaşdyrmagyň seljermesi;
- biodürlügi we ekoulgam hyzmatlaryny dolandyrmak üçin maliýe çeşmeleriniň seljermesi;
- biodürlügi we ekoulgam hyzmatlaryny gorap saklamak üçin serişdeleri gönükdirmek boýunça milli meýilnamalaryň işlenip düzülmegine hem-de ýerine ýetirilmegine ýardam etmeklik¹⁰.

Tebigy lukmançylyk serişdeleriniň/ preparatlaryň bazary

9 Tebigy lukmançylyk ilaty ekologiýa taýdan arassa lukmançylyk serişdeleri bilen üpjün etmekligiň möhüm bölegi bolup durýar. Türkmenistanda tebigy lukmançylygyň ulanylmagy gadymdan gelýän däp, şonuň üçin hem tebigy lukmançylyk önümleriniň ýaýran ýerlerinde goralyp saklanmagynyň üpjün edilmegi tebigaty goramak ulgamynyň, ýerli häkimiýetleriň we lukmançylyk serişdelerini öndürijileriň gündelik işleriniň aýrylmaz bölegi bolmalydyr.

10 Şu günki günde buýany rejeli ulanmak üçin şertleriň döredilmegi, hususan-da gliserriza kislotasyny öndürmek boýunça häzirkizaman barlaghanalar hem-de ýokary taýýarlykly hünärmenler bilen üpjün edilen zawodyň gurulmagy zerur, şeýle zawod buýan kökünü işläp taýýarlamak boýunça häzirki önümçiligiň girdejililigini onlarça, belki hem ýüzlerçe esse artdyrrar.

⁹ <http://www.cbd.int/doc/meetings/fin/rmws-2014-04/other/rmws-2014-04-workbook-biofin-ru.pdf>

¹⁰ http://www.undp.org/content/undp/en/home/ourwork/environmentandenergy/projects_and_initiatives/biodiversity-finance-initiative/

Edebiýat:

1. Н.Т. Нечаева, В.Н. Николаев, В.А. Сметанина. Рекомендации по улучшению использования пастбищ Туркменистана. Ашхабад: Академия наук Туркменской ССР, Институт пустынь, 1977. (ДСП).
2. В.Н. Николаев. Пастбища Туркменистана (комплексная оценка по природным, биологическим и хозяйственным признакам) – диссертация на соискание ученой степени доктора сельскохозяйственных наук. Ашхабад: Академия наук Туркменской ССР, Институт пустынь, 1974.
3. Desert Problems and Desertification in Central Asia: The Researches of the Desert Institute / Editor: Agajan G. Babaev. – Berlin; Heidelberg; New York; Barcelona; Hong Kong; London; Milan; Paris; Singapore; Tokyo: © Springer, 1999. ISBN 3-540-65647-2 / В.Н. Николаев, В.В. Николаев, М.Д. Непесов Моделирование развития пустынно-пастбищного животноводства, стр. 125-133.
4. Richardson Leslie, Loomis John. 2009. The total economic value of threatened, endangered and rare species: An updated meta-analysis. Ecological Economics 68 (2009), p. 1535-1548.
5. TEEB (2010) – The Economics of Ecosystems and Biodiversity: Mainstreaming the Economics of Nature. A synthesis of the approach, conclusions and recommendations of TEEB.
6. “Türkmenistanyň Milli tokaý maksatnamasy”. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat 2012ý.
7. М. В. Николаев. Оценка пустынных пастбищ Казанджикского района в системе Государственного земельного кадастра – Обзорная информация. Ашхабад: ТуркменНИИНТИ, 1990.
8. Jemgyýetçilik geoeкологиýa laboratoriyasynyň we Coller, osümlük we haýwanat dünýäsi milli institutynyň bilermenleri tarapyndan düzülen kartalary (Türkmenistan).
9. Türkmenistanda 2030-njy ýyla çenli döwürde suw hojalygynyň ösüşiniň tehniki-ykdysady hasaplamasy.
10. Türkmenistanda 2030-njy ýyla çenli döwür üçin oba hojalygyny ösdürmegiň Makstnamasy. “Türkmensuwlymtaslama” instituty tarapyndan 2010-njy ýylda işlebip düzülen suw hojalyk ulgamy.
11. Статистический ежегодник Туркменистана за 2013 г. Национального комитета по статистике “Туркменмиллихасабат”.
12. “Turkmenylmsuwtaslama” institutynyň sonky ýyllarda ýerine ýetiren menzeş taslamalary.

6

Goşundy

“Ekoulgam hyzmatlaryny çalt kesgitlemegiň we ykdysady baha bermegiň” usulyýeti (gysgaça beýany)

1

Usulyýet Türkmenistanyň Tebigaty goramak ministrliginiň BMG-nyň Ösüş maksatnamasynyň Türkmenistandaky wekilhanasy we Bütindünýä ekologik gaznasy bilen bilelikde ýerine ýetirýän “Biodürlülük boýunça konwensiýanyň ýerine ýetirilmegine ýardam bermekde milli biodürlüligi meýilnamalaşdyrmak. Türkmenistanyň 2011-2020-nji ýyllar üçin strategiki meýilnamasy” taslamasynyň çäklerinde işlenip düzüldi.

Usulyýetiň maksady gyzyklanýan taraplaryň giň köpçüligini çekmek hem-de interaktiw usullary ulanmaklyk, şeýle hem ýerli we milli derejede çözümleri kabul edýän wezipeli işgärleriň habarlylygyny we mümkinçiliklerini ýokarlandyrmak arkaly has wajyp ekoulgam hyzmatlaryny çalt kesgitlemekden ybarat.

Usulyýet geçirilmeli işleriň üç tapgyryndan durýar.

1. Taýýarlyk döwründe ýa-da **tapgyrynda** işleri geçirmek üçin, şol sanda aşakdakylary hem goşmak bilen, mümkinçilikler döredilýär:

- Milli derejede tehniki toparyň döredilmegi. Işçi toparyň düzümine Türkmenistanda tebigy serişdeleri/baýlyklary gorap saklamak we/ýa-da ulanmak bilen bagly has möhüm pudaklaryň tehniki hünärmenleri girýär. Şeýle hem, topara ylmy-barlag institutlarynyň işgärleri, ekoulgam hyzmatlarynyň hem-de tebigatdan peýdalanmagyň ykdysadyýeti boýunça iş alyp barýan jemgyýetçilik birleşmeleriniň wekilleri çagyrylyp bilner.
- Topardaky hünärmenleriň ekoulgam çemeleşmesi hem-de ekoulgam hyzmatlarynyň ykdysady seljermesini geçirmek boýunça güýçli depginde okadylmagy. Şu mesele boýunça milli mümkinçilikleri ýokarlandyrmak maksady bilen, okuwa beýleki gyzyklanýan taraplaryň, mysal üçin, ylym we bilim edaralarynyň wekilleri hem gatnaşdyrylyp bilner.
- Ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek hem-de olara baha bermek boýunça işleriň meýilnamasyny topar bilen ylalaşmak.

2. Maglumatlary toplamak tapgyrynda tehniki topar ýurduň welaýatlaryna gidip wajyp ekoulgamlary kesgitlemek hem-de olara baha bermek üçin zerur bolan maglumatlary maksady bilen degişli çäreleri geçirýär. Ol çäreler aşakdakylary öz içine alýarlar:

- · Ýerli derejede gyzyklanýan taraplaryň giň köpçüligi bilen maslahatlaryň geçirilmegi. Türkmenistanda topara çagyrylanlaryň düzümine oba hojalyk pudagyndan, ýer seişdeleri gullugyndan, maldarçylykdan, senagatdan, suw hojalygyndan, tebigaty goramak ulgamyndan, tokaý hojalygyndan, ulaglar pudagyndan, syňahatçylykdan, statistika bölüminden, durmuş-ykdysady ösüşi we maliýe ugurlaryndan, bilimden we balyk hojalygyndan, şeýle hem ýerli häkimiýetlerden wekilleri girdiler. Maslahatlaryň baş wezipesine aşakdakylar girýär:
 - Ekoulgam çemeleşmäni, ekoulgam hyzmatlaryny, olaryň wajyplygyny hem-de baha bermekligiň usullaryny düşündirmek.
 - Her bir welaýatdaky esasy ekoulgam hyzmatlaryny kesgitlemek, olary ykdysadyýet, durmuş taýdan ösüş we beýleki ölçegler boýunça wajyplygyna baglylykda tertipleşdirmek
 - Bar bolan maglumatlara, olaryň çeşmelerine baha bermek.
 - Esasy ekoulgam hyzmatlaryny berýän desgalara/obýektlere baryp görmek arkaly maglumatlary toplamak, alnan maglumatlara baha bermek maksady bilen edara-guramalarda gepleşikleri geçirmek.
 - Baha bermekligiň usulyýetini we soňraky seljermäni hem goşmak bilen ykdysady baha bermek üçin ekoulgam hyzmatlarynyň gutarnykly sanawyny saýlap almak maksady bilen işçi toparyň maslahatlaryny geçirmek.

3. Baha beriş we seljerme geçiriş tapgyry toplanan maglumatlary barlamakdan we seljerme geçirmekden, şeýle hem ekoulgam hyzmatlaryna ykdysady baha bermekden we hasabatly taýýarlamakdan durýar. Bu tapgyrda aşakdaky işler göz önünde tutulýar:

- Esasy çeşmesi tehniki toparyň agzalarynyň şahsy bilimlari bolan maglumatlary, okuw maslahatyna gatnaşan pudaklaryň ýerli derejedäki wekillerinden alnan maglumatlary, şeýle hem meýdan iş saparlary wagtynda gepleşikleri, sorag-jogaplary geçirmek, baryp görmek arkaly toplanan maglumatlary gaýtadan işlemek.
- Seljerme geçirmeklik toparyň her pudaga wekilçilik edýän agzalarynyň berýän şahsy bahalarynyň esasynda amala aşyrylýar. Soňra tehniki toparyň agzalary seljermäniň netijelerini açyp görkezýärler.
- Toparyň her bir agzasy ykdysady baha bermekligiň usulyýetiniň beýanyny, baha bermekligiň netijelerini, şeýle hem strategiýanyň mümkin bolan meselelerini we alnan netijeler bilen bagly geljekdäki çäreleri goşmak bilen hasabatly ýazyp beýan edýär.

Goşundy

*Ekoulgam çemeleşmäniň ýörelgeleri
(gysgaça beýany)*

Maglumat çeşmesi: <http://www.cbd.int/ecosystem/principles.shtml>

2

- Ýer, suw we janly serişdeleri dolandyrmagyň wezipeleri **jemgyýet** tarapyndan kesgitlenilýär
- Dolandyryşy merkezi edaralaryň däl-de, mümkin boldugyça **ýerli edaralaryň** üsti bilen amala aşyrmaly
- Ekoulgamlary dolandyryş edaralary öz hereketleriniň **beýleki ekoulgamlara täsirini** (hakyky we mümkin bolan) göz önünde tutmaly
- Dolandyryşyň oňyn netijeleriniň mümkinçiligini ykrar etmek bilen bir hatarda, **ekoulgamlaryň hereket edişine/işleýşine düşünmekligiň we olary ykdysadyýet bilen baglanyşykda dolandyrmaklygy başarmaklygynyň zerurdygyny** göz önünde tutmaly. Ekoulgamy dolandyrmak boýunça islendik şeýle maksatnama: biologik dürlülige zyýanly täsir edýän bazar gurluşyndaky deň ölçegde bolmadyk ýagdaýlary aradan aýyrmaga; biologik dürlüligi gorap saklamak we durnukly peýdalanmak boýunça höweslendirmeleri bermäge; mümkin boldugyça ähli çykdaýjylary we peýdany şol ekoulgamyň içinde jemlemäge gönükdirilen bolmalydyr.
- Ekoulgam hyzmatlaryny goldamak maksady bilen ol ekoulgamyň düzüminiň hem-de wezipeleriniň saklanyp galmaklygy – ekoulgam çemeleşmäniň iň gaýragoýulmasyz wezipelerinden biridir.
- Ekoulgamlary dolandyrmaklyk diňe olaryň tebigy işjeňligini goldamagyň çäklerinde amala aşyrylmalydyr.
- Ekoulgam çemeleşmäni degişli **giňişlik we wagt ölçeglerinde** amala aşyrmaly.
- Ekoulgamlary dolandyrmagyň maksatlary **uzakmöhletleýin** bolmaly.
- Ekoulgamlary dolandyrmakda **üýtgeşmeleriň gutulgysyzdygyny** göz önünde tutmaly.
- Ekoulgam çemeleşme biologik dürlüligi gorap saklamagyň hem-de peýdalanmagyň we olary utgaşdyrmagyň arasynda zerur bolan deňagramlylygyny gazanylmagyny üpjün etmeli.
- Ekoulgam çemeleşme **islendik görnüşdäki degişli maglumatlary**, şol sanda ylmy maglumatlary, şeýle hem bilimlari, täzeçillikleri we ýerli ilatyň amaly tejribelerini göz önünde tutmalydyr.
- Ekoulgam çemeleşmäni durmuşa geçirmeklige jemgyýetiň ähli gyzyklanýan taraplary we ylmy dersler çekilmelidir.

Goşundy

Ekoulgam hyzmatlarynyň klassifikasiýasy/toparlary

Maglumat çeşmesi: TEEB (2010) – The Economics of Ecosystems and Biodiversity: Mainstreaming the Economics of Nature. A synthesis of the approach, conclusions and recommendations of TEEB.

3

Peýdaly önümleri bermek boýunça hyzmatlar – bular ekoulgamlaryň işjeňliginiň material ýa-da energetiki netijeli ekoulgam hyzmatlarydyr. Olara ýmit önümleri, suw we beýleki serişdeler degişlidir.

Ýmit önümleri. Ekoulgamlar ýabany tebigatda-da, dolandyrylýan oba hojalyk ekoulgamlarynda-da ýmit önümlerini ösdürip ýetişdirmek üçin şertleri döredip berýärler.

Çig mal. Ekoulgamlar gurluşyk materiallarynyň we ýangyjyň uly toplumyny berýärler.

Süýji suw. Ekoulgamlar ýerüsti we ýerasty süýji suwlary berýärler.

Dermanlyk serişdeler. Köp ösümlükler adaty lukmançylykda we derman (farmasewtika) senagatynda çig mal hökmünde ulanylýarlar.

Sazlaýjy hyzmatlar – bu hyzmatlara ekoulgamlaryň sazlaýjy hökmünde çykyş etmek bilen berýän, ýagny howanyň we topragyň hilini sazlamagy ýa-da suw joşmasynyň/sil suwlarynyň döremesiniň we keselleriň önüni almak boýunça hyzmatlary degişlidir.

Ýerli howany/klimaty we onuň hilini sazlamak. Baglar kölege berýärler we atmosferadan hapany/tozanlary aýyrýarlar. Tokaýlar ygalyň mukdaryna täsir edýärler.

Uglerody baglanyşykly ýagdaýa geçirmek we ony saklamak. Ağaçlar we beýleki ösümlükler ýaşayş işjeňligi netijesinde fotosintez arkaly atmosferadan kömürturşy gazyny (ýa-da uglerodyň iki okisini) we öz dokumalarynda uglerody netijeli saklaýarlar.

Tebigy hadysalaryň täsirini peseltmek/ýumsatmak. Ekoulgamlar we janly organizmler suw joşmasy, tupanlar we opurylmalar ýaly tebigy hadysalardan gorag/bufer döredýärler.

Lagym suwlaryny arassalamak. Toprakdaky mikroorganizmler we suwly-batgalyk ýerler adamlaryň we haýwanlaryň ýmit galyndylaryny/nejasatlaryny dargadýarlar.

Topragyň zaýalanmasynyň/eroziýasynyň önüni almak we onuň hasyllylygyny saklamak. Topragyň eroziýasy (dürlü täsirler netijesinde zaýalanmasy) ýeriň hiliniň peselmeginde we çölleşme hadysasynda esasy sebäpleriň biridir.

Ösümlükleriň gülleriniň tozanlandyrylmagy. Dünýä boýunça ýmit önümlerini berýän öndebaryjy oba hojalyk ekinleriniň 115-sinden 87-si, şol sanda kakao we kofe ýaly möhüm medeni ösümlükleriň hasyl bermekligi tozanlandyryma hadysasyna baglydyr (Klein we başg., 2007 ý.).

Biologik gözgeçilik. Ekoulgamlar epizootik we transmissiw (ýokanç) keselleri kadalaşdyrmakda örän möhüm ähmiýete eýedirler.

Ýaşayş ýerlerini bermek ýa-da kömekçi hyzmatlar beýleki hyzmatlaryň ählisine diýen ýaly daýanç bolup durýarlar. Ekoulgamlar ösümlükler we haýwanlar üçin ýaşayş giňişligini döredip berýärler, şeýle hem olar ösümlükleriň we haýwanlaryň görnüş dürlüliginiň saklanyp galmagyny üpjün esýärler.

Görnüşler üçin ýaşayş ýerleri. Ýaşayş gurşawy her bir ösümlügiň we haýwanyň ýaşamagy/saklanyp galmagy üçin zerur bolan ähli şertler bilen üpjün edýär. Şol sanda göçýän görnüşler bir ýerden başga ýerlere göçenlerinde/migrasiýa döwründe özləri üçin amatly ýaşayş ýerlerine mätäçdirler.

Genetiki köpdürlüligiň saklanyp galmagyny goldamak/ýardam etmek. Genetiki köpdürlülük dürli görnüşleriň ýa-da tohumlaryň/jynslaryň tapawutly alamatlary bolup hyzmat etmek bilen medeni ösümlükleriň kesgitli ýere uýgunlaşan täze sortuny döretmekde, şeýle hem harytlyk ekinleriň hem-de öý haýwanlarynyň mundan beýläk hem ösdürilmegi üçin genetiki gazna hökmünde esas bolup çykyş edýär.

Medeni hyzmatlara adamlaryň ekoulgamlar bilen gatnaşykda bolmaklary netijesinde alýan maddy däl peýdalary/eşretleri degişlidir. Olara estetiki, ruhy we fiziologik eşretler girýär.

Dynç alyş, psihiki we fiziki saglyk. Tebigy landşaftlaryň we şäherlerdäki dördilýän seýilgähleriň adamyň ruhy we fiziki saglygyny üpjün etmektäki ähmiýeti barha giňden ykrar edilýär.

Syýahatçylyk. Tebigy goraghanalara baryp görmek bilen bagly syýahatçylyk köp ykdysady artykmaçlyklary berýär we dünýäniň köp ýurtlary üçin ýaşayşyň möhüm çeşmesi bolup hyzmat edýär.

Estetiki gymmatlygy, medeniýet, sungat we döredijilik üçin ylham çeşmesidigini ykrar etmek. Dil, bilim we daşky gurşawyň gözelligine ýokary baha bermek adamzat taryhynyň tutuş dowamynda berk baglanyşyklydyr.

Ruhy tejribе we öz dogduk mekanyň duýgusy. Tebigat – bu ähli esasy dinler üçin umumy esas bolup hyzmat edýär. Tebigy landşaftlar şeýle hem meňzeşlik hem-de belli bir ýere degişlidiginiň baradaky duýgyny döredýär/emele getirýär.

Goşundy

*Türkmenistanyň möhüm görnüşleriniň
ýaşayyş gymmatlygynyň geçirme
(transfer) usuly arkaly aňladylan tablisasy*

Goralyan görnüşleriň wajyplygy	Hasaplamalar geçirilen ýurtda her maşgala boýunça ýylda tölemäge taýýardygy	Tölegiň görnüşi	Türkmenistana deňşlilikde konwertasiýa
Burma şahly umga (marhur) ** Capra falconeri Wagner, 1839	16.99 \$	ýyllyk (2006)	3.36 \$
Umga * Capra aegagrus Erxleben, 1777	16.99 \$	ýyllyk (2006)	3.36 \$
Aýrak, dag goçy ** Ovis vignei Blyth, 1841	16.99 \$	ýyllyk (2006)	3.36 \$
Garagulak * Caracal caracal Screeber, 1776	21.59 \$	ýyllyk (2006)	4.27 \$
Gara leglek * Ciconia nigra Linnaeus, 1758	43.69 \$	ýyllyk (2006)	8.63 \$
Togdory ** Chlamydotis undulata Jacquin, 1784	11.38 \$	ýyllyk (2006)	2.25 \$
Soltantowuk * Porphyrion porphyrio (Linnaeus, 1758)	11.38 \$	ýyllyk (2006)	2.25 \$
Turaç* Francolinus francolinus Linnaeus, 1766	11.38 \$	ýyllyk (2006)	2.25 \$
Bürgüt* Aquila chrysaetos Linnaeus, 1758	21.21 \$	ýyllyk (2006)	4.19 \$
Ütelgi** Falco cherrug Gray, 1834	32.27 \$	bir gezek (2006)	6.38 \$
Ýylançy gyrgy * Circaetus gallicus (Gmelin, 1788)	32.27 \$	bir gezek (2006)	6.38 \$
Hazar düwleni ** Phoca caspica Gmelin, 1788	165.80 \$	bir gezek (2006)	13.39 \$

Maglumat çeşmesi: Richardson, L. et al. (2009) alnyp Türkmenistan üçin uýgunlaşdyrylan.

4

Goşundy

Öri meýdan ekoulgamynyň, olarda bakylýan mallaryň baş sanynyň we öri meýdanlaryň önümliliginiň beýany

5

Türkmenistanyň tutýan umumy meýdanynyň agramly böleginiň (83,3%) tebigy öri meýdanlaryna degişli bolmaklygy geografiki taýdan şertlendirilendir. Ýurduň merkezi, günbatar we gündogar böleklerinde çägeli, toýunsow we gipsli çölleriň düzlük ýerlerdäki öri meýdanlary hem-de derýa boýundaky öriler ýerlärler. Günortada Köpetdagiň eteginde tutuş boýuna baýyryklaryň, dagiň aşaky, orta we ýokarky guşaklyklarynyň, eýle hem dagdaky derýajyklaryň/çeşmeleriň boýunyň mele toprakly öri meýdanlary ýerleşýärler.

Türkmenistanyň uly giňişlikleri eýeleýän tekiz meýdanlardaky we daglaryň dik guşaklyklaryndaky ösümlük örtügi örän dürli-dürlidir. Geçirilen ylmy barlaglara laýyklykda Türkmenistnda ýabany ösýän gülli ösümlükleriň 109 maşgala we 800-den gowrak uruglara degişli 2969 görnüşü duş gelýär. Ýurduň düzlük we daglyk ýerlerinde ösýän ösümlükleriň agramly böleginiň haýwanlar üçin belli bir derejede ýmit gymmatlygy bardyr. Tebigy-howa şertleri ähli möwsümlerde mal bakmaga mümkinçilik berýärler, bu bolsa maldarçylygyň esasy görnüşü bolan ownuk şahly mallaryň ýylyň dowamynda öri meýdanlarynda saklanlymagyny üpjün edýär.

Şeýlelikde, tebigy öri meýdanlary Türkmenistan üçin gymmatly ekoulgam hyzmaty bolup durýarlar. Garalýan Türkmenistanyň öri meýdanlary ekoulgamyna öri meýdanlarynyň aşakdaky toparlary girýärler (10-njy tablisa seret):

10-njy tablisa. Türkmenistanyň tebigy öri meýdanlarynyň toparlar boýunça tutýan meýdany.

Türkmenistanyň öri meýdanlarynyň toparlary	Территория (тыс. га)	Доля в пастбищной экосистеме
Çägeli-çöllük düz/tekiz ýerlerdäki öri meýdanlary	11 953,94	29,41%
Dagiň aşaky, orta we ýokarky guşaklyklaryndaky dag öri meýdanlary we dag çeşmeleriň boýundaky öri meýdanlar	10 993,18	27,05%
Dag etegindäki mele toprakly (efemer ýa-da bir ýyllyk otly) çöllük öri meýdanlary	6 103,83	15,02%
Gipsli-çöllük düz ýerlerdäki öri meýdanlary	5 216,92	12,84%
Toýunsow-çöllük düz ýerlerdäki öri meýdanlary	4 276,73	10,52%
Çägeli, gipsli we toýunsow-çöllü gatysyk düz ýerdäki öri meýdanlary	2 019,98	4,97%
Derýa boýundaky düzlük öri meýdanlary	74,59	0,18%
Tutuş Türkmenistan boýunça:	40 639,17	100%

Maglumat çeşmesi: awtorlaryň şahsy hasaplamalary.
 Tokaýlaryň meýdanlary–Türkmenistanyň Milli tokaý maksatnamasyna (2012) laýyklykda berilýär.

5-nji suratda Türkmenistanyň esasy öri meýdanlarynyň ekoulgamlary görkezilen. Ähli öri meýdanlary toparlar boýunça getirilýär. Her bir topar özüne mahsus bolan ösümlük örtüğine baglylykda görnüşlere bölünýär. Tutuş Türkmenistan boýunça öri meýdanlarynyň 100-den gowrak görnüşleri bar.

Mallaryň baş sany we öri meýdanlarynyň önümliligi

Öri meýdanlarynyň sygymyny – OŞM-yň (goýnuň) ortaça ýyllyk baş sanyny kesgitlek arkaly öri meýdanlarynyň önümliligini hasaplamak bolar. Möwsümleýin peýdalanylyşyna we beýleki sebäplere görä öri meýdanlarynyň önümliligini kesgitlemegiň dürli usullary bar. Öri meýdanlarynyň önümliligini kesgitlemekde biz aşakdaky maglumatlardan ugur aldyk.

11-nji tablisa. OŞM-yň biriniň ortaça agramy (saryja goýnunyň mysalynda).

	Сүрүдäki tutýan paýy (ортача)	Ортача аграмы (kg)
Goç/goýun	27,50%	95,00
Ene goýun	72,50%	67,50
Ортача bir başa:		75,06

Maglumat çeşmesi: <http://www.ya-fermer.ru/porody-ovce-tonkorunnye-ovcy-polutonkorunnye-ovcy-shubnye-i-smushkovye-ovcy-myaso-salnye-ovcy>.

12-nji tablisa. OŞM-yň her birinden ortaça çykýan önüm (saryja goýnunyň mysalynda).

Çykýan önüm	Iň pes [%]	Iň ýokar [%]	Ortaça
Et	70,10%	64,60%	67,35%
Ýüň	Iň pes [kg]	Iň ýokary [kg]	
Goç/goýun	4,50	7,30	5,90
Ene goýun	3,00	4,50	3,75
Ortaça bir başa :			4,34

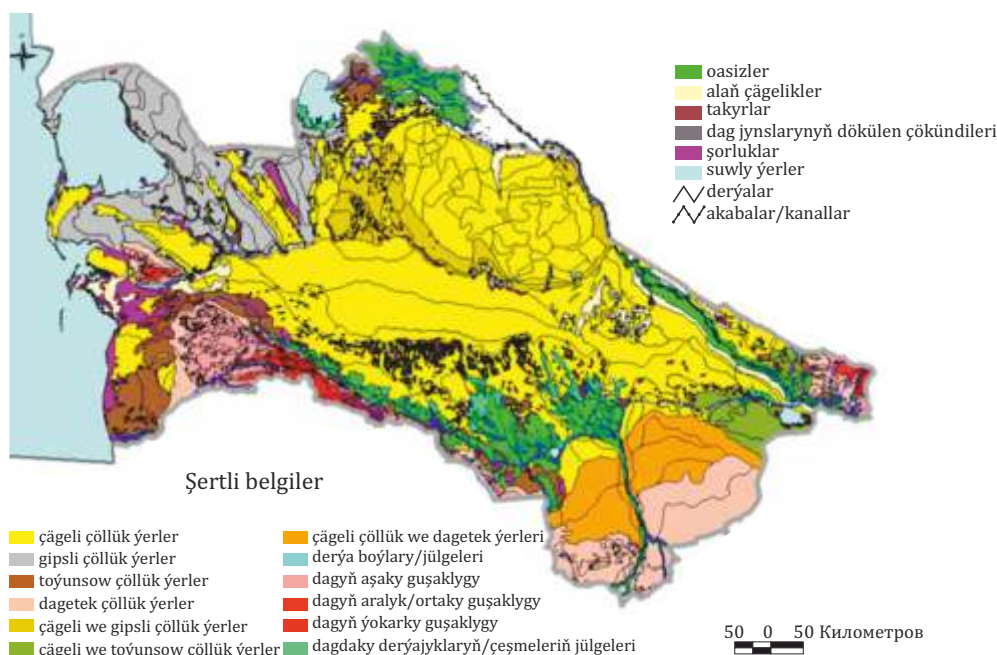
Mağlumat çeşmesi: <http://www.okade.ru/ovcevodstvo-i-kozovodstvo/3308-struktura-stada-chast-1.html>.

Hasaplamalaryň netijesinde çykýan önümiň (etiň we ýüňüň) hakyky ölçegdäki görkezijilerini alýarys (12-nji tablisa seret).

13-nji tablisa. Öri meýdanlarynyň OŞM-yň ýylyň dowamynda saklanandaky önümliligi.

Welaýat	Öri meýdanynyň tutýan meýdany [müň ga]	OŞM-yň baş sany [müň baş]	Etiň çykyş mukdary [müň tonna]	Ýüňüň çykyş mukdary [müň tonna]
Mary	7 670,79	1 604,28	58 800,14	6 964,57
Balkan	10 291,95	1 434,85	52 590,09	6 229,03
Daşoguz	5 670,68	1 752,35	64 227,45	7 607,41
Lebap	7 940,34	1 154,48	42 313,99	5 011,87
Ahal	9 065,41	704,52	25 822,12	3 058,50
Tuňş Türkmenistan boýunça:	40 639,17	6 650,48	243 753,79	28 871,38

Öndürilýän etiň we ýüňüň bäsleşige ukyplydygyny we daşary ýurtlara çykarmak mümkinçiliginiň bardygyny bellemek zerur. Içerki (ýerli) bazarlarda goýna bolan durukly baha saklanýar.

5-nji surat. Türkmenistanyň öri meýdanlarynyň kartasy.

*Empowered lives.
Resilient nations.*

United Nations Development Programme in Turkmenistan

UN Building 40, str. 1995

Ashgabat, 744004, Turkmenistan

Tel.: (+993 12) 42 52 50

Fax: (+993 12) 42 53 17/88

www.undp.tm